

SOCIAL ULIGHED I SUNDHED BLANDT BØRN

14 FAGLIGE ANBEFALINGER
OG EKSEMPLER PÅ HVAD
KOMMUNEN KAN GØRE

Center for
Forebyggelse i praksis

KL

INDHOLD

INDLEDNING	4	SKOLE OG SFO	21
SOCIAL ULIGHED I SUNDHED BLANDT BØRN	5	Vesthimmerland Kommune: Bevægelsesglæde og kropslig dannelse på alle skoler	22
14 ANBEFALINGER TIL HVAD KOMMUNEN KAN GØRE	6	Svendborg Kommune: Tilberedning af sund skolemad i undervisningen på Nymarksskolen	24
SPÆD- OG SMÅBØRN	8	Aarhus Kommune: Fælles vejledning om sundhed, seksualitet og familiekundskab	26
Lolland Kommune: Sundhedsplejersker øger fokus på psykisk trivsel i baby-familier	9	Billund Kommune: Forebyggelse af rygestart blandt børn og unge	27
Ringsted Kommune: Baby i familien og det tværfaglige trivselsteam	10	Københavns Kommune: Styrket udskoling	28
Vejle Kommuner: Aktiv rekruttering til dagtilbud – Sundhedsplejersker styrker integration	11	Køge Kommune: Er du på vej sætter fokus på bekymrende skolefravær, og hvordan det kan forebygges og håndteres	30
DAGTILBUD	13	TVÆRGÅENDE	32
Vejle Kommune: Mad og måltider i børnehøjde	14	Thisted Kommune: Tværgående samarbejde om familier i sårbare eller udsatte positioner	33
Frederikssund Kommune: Bevægelsesglæde, madmod og samarbejde mellem dagtilbud og lokalsamfund	15	Holstebro Kommune: Fritidspas og frivillige hjælpere børn og unge til aktiv fritid	35
Viborg Kommune: GAME Streetmekka – krop, sanser og bevægelse 0-6 år ..	17	Esbjerg Kommune: Aktiv fritid, fritidspas og fritidsguides	36
Aarhus Kommune: Social normering i dagtilbud	18	Silkeborg Kommune: Flerstrengt indsats i lokalmiljøer og udsatte boligområder	37
Sønderborg Kommune: Samarbejde om opsporing og tidlig indsats blandt børn i mistrivsel	19	Aalborg Kommune: Færre børn med mange huller	39

INDLEDNING

Alle børn skal have mulighed for et sundt liv. En sund start på livet, der fremmer deres trivsel, udvikling og læring og en plads i fællesskaberne, så de kommer godt på vej i uddannelse og videre i livet. Det fastslås i de politiske pejlemærker i KL's forebyggelsesudspil Forebyggelse for fremtiden fra 2018.

Børn har dog forskellige livsvilkår og muligheder, og forskning viser, at der er betydelig social ulighed i sundhed blandt børn. Den sociale ulighed i sundhed blandt børn har ikke kun negativ påvirkning i barndommen; det er også veldokumenteret, at social ulighed i sundhed i barndommen påvirker fysisk og mental sundhed senere i livet.

I danske kommuner er arbejdet med at mindske social ulighed i sundhed blandt børn politisk prioriteret gennem universelle indsatser, som handler om at skabe sunde rammer for alle børn, og gennem mere målrettede indsatser til børn i familier i sårbare eller udsatte positioner.

Dette inspirationskatalog præsenterer fire temaer og 14 faglige anbefalinger, som Center for Forebyggelse i praksis (KL) ved gennemgang af Sundhedsstyrelsens nyeste publikationer på området, har fundet særligt betydningsfulde for kommunernes arbejde med at mindske social ulighed i sundhed blandt børn. De fire temaer er: 'Småbørn', 'børn i dagtilbud', 'børn i skole og fritidsmiljøer' og 'tværgående'. For hvert tema præsenteres faglige anbefalinger og eksempler på, hvordan kommuner arbejder med at udvikle og styrke indsatsen.

Håbet er, at inspirationskataloget kan give fagprofessionelle og ledere inden for sundhedspleje, dagtilbud, skole og fritidsmiljøer indblik i, hvordan der med afsæt i både universelle indsatser og målrettede lokale indsatser, kan arbejdes med at styrke mere lighed i sundhed og trivsel blandt børn. Inspirationskataloget kan også inspirere til drøftelser i forvaltningens chefgrupper og i kommunalbestyrelsen.

SOCIAL ULIGHED I SUNDHED BLANDT BØRN

De fleste børn er sunde og raske og udvikler sig, som de skal. Alligevel viser forskning, at børn i sårbare eller socialt udsatte familier har forhøjet risiko for en række sundhedsmæssige problemer i barndommen og senere i livet. Risikoen øges under en række belastende livsomstændigheder som dårlige familieforhold, ledighed og fattigdom, dårlige sociale relationer og fællesskaber, ringe boligforhold, usunde madvaner, fysisk inaktivitet og sociale belastninger i det hele taget.

Illustrationen nedenfor viser en række sociale determinanter, som har betydning for at mindske social ulighed i sundhed blandt både børn og voksne, og som det samtidig er muligt at påvirke gennem indsatser i kommuner og i samarbejde med en række aktører på statsligt niveau, i civilsamfund, erhvervsliv og i sundhedsvæsenet.

› Figur. Det drejer sig om:

Oversigt over 12 sociale determinanter, Kilde: Alliance mod social ulighed i sundhed, 2022, baseret på publikationen *Indsatser mod social ulighed i sundhed*, Sundhedsstyrelsen 2020

Det er tydeligt, at kommunerne ikke kan løse udfordringerne med at reducere social ulighed i sundhed alene, og at også lovgivning på nationalt niveau har betydning. Samtidig er det også klart, at der er en række områder, herunder børns tidlige udvikling, skolegang og uddannelse, hvor kommunernes indsats spiller en betydelig rolle.

› HVAD ER SOCIAL ULIGHED I SUNDHED

Begrebet social ulighed i sundhed beskriver det faktum, at sundhed og sygdom er socialt skævt fordelt i samfundet, og at social position – sociale og økonomiske ressourcer – har betydning for menneskers sundhed, sygdom, levetid og sundhedsrelateret livskvalitet.

Der kan skelnes mellem børn i sårbare positioner (anslået til 15-20 pct. fx børn i familier hvor forældrene har ingen eller kort uddannelse og hyppigt er udenfor arbejdsmarkedet), og børn i udsatte positioner (anslået ca. 2-5 pct. fx børn, der lever i fattigdom eller har forældre med alvorlige alkoholproblemer eller psykisk sygdom). Helt centralt er, at det at være i en sårbar eller udsat position er dynamisk og kontekstbestemt og kan ændres.

Børn i udsatte positioner – de 2-5 pct.

Børn i sårbare positioner – de 15-20 pct.

Alle børn og unge

14 ANBEFALINGER TIL HVAD KOMMUNEN KAN GØRE

Da så mange forhold har betydning for den sociale ulighed i sundhed blandt børn, kan det være vanskeligt at afgøre, hvad kommunen 'bedst' kan gøre, eller hvad der er det 'vigtigste' at gøre. I kataloget her præsenteres 14 anbefalinger til indsatser, som er særlig betydningsfulde for kommunens indsats for at reducere social ulighed i sundhed og give alle børn de bedste muligheder for sundhed og trivsel. De 14 anbefalinger er udvalgt af Center for Forebyggelse i praksis, KL, ved gennemgang af de seneste års publikationer fra Sundhedsstyrelsen på området. Centeret har udvalgt anbefalinger, som fremhæves i publikationerne, eller som går igen i flere af publikationerne, og som derfor synes særlig solide.

Inspirationskataloget kan suppleres af en publikation, som Sundhedsstyrelsen og Statens Institut for Folkesundhed udgiver i løbet af 2022. Her gives yderligere inspiration til arbejdet med at påvirke den sociale ulighed i sundhed blandt 6-11-årige børn.

› HVORDAN KAN KOMMUNEN BIDRAGE TIL AT REDUCERE SOCIAL ULIGHED I SUNDHED?

Kommunen kan bidrage til at fremme alle børns muligheder for et sundt liv og reducere den sociale ulighed i sundhed. Dels ved at fremme sunde rammer og stimulerende miljøer for alle børn i fx dagtilbud, skole, fritidsmiljøer og i byplanlægning. Dels ved at have fokus på, at nogle børn og familier har brug for lidt mere end andre, hvis der skal være lige muligheder for alle. Her er forældreinddragelse særlig relevant.

Publikationerne, der ligger til grund for de 14 anbefalinger er:

- [Indsatser mod social ulighed i sundhed, Sundhedsstyrelsen 2020](#)
- [Social ulighed i sundhed og sygdom, Sundhedsstyrelsen 2020](#)
- [Sundhedsstyrelsens forebyggelsespakker, Sundhedsstyrelsen 2018](#)
- [Social ulighed i sundhed, Hvad kan kommunen gøre, Sundhedsstyrelsen 2011](#)
- [Ulighed i sundhed. Årsager og indsatser, Sundhedsstyrelsen 2011](#)

FAGLIGE ANBEFALINGER :

Kommunens indsats for at reducere social ulighed i sundhed blandt børn

Småbørn

- Forældre støtteprogrammer
- Sundhedsplejerske til alle og ekstra fokus på socialt sårbare familier
- Tidlig indsats til børn i særlig risiko
- Aktiv rekruttering af alle børn til dagtilbud

Dagtilbud

- Fokus på alle børns sundhed og trivsel som del af den pædagogiske praksis
- Ressourcer og kompetencer tilpasset behovene i udsatte boligområder
- Samarbejde om tidlig indsats ift. børn med særlige behov

Skole og SFO

- Fokus på alle børns sundhed og trivsel i skole og fritidsordning (rammer, undervisning og aktiviteter)
- Alle børn kan læse, og skolen motiverer til (videre) uddannelse
- Særlige indsatser til børn med højt sygefravær samt til socialt dårligere stillede og bogligt svage elever

Tværgående

- Koordinering mellem faggrupper ift. børn fra familier i socialt udsatte positioner
- Sikre alle børns deltagelse i fritidsaktiviteter
- Styrke social kapital i udsatte boligområder i samarbejde med frivillige organisationer og foreninger
- Universelt tilbud om tandpleje og særlig indsats ved dårlig tandsundhed

Læs mere om baggrunden for de faglige anbefalinger her

og disse to fra Sundhedsstyrelsen er også stadig gode at blive klog af

- Social ulighed i sundhed. Hvad kan kommunen gøre, 2011
- Ulighed i sundhed. Årsager og indsatser, 2011

SPÆD- OG SMÅBØRN

Indledning

Graviditeten og de første leveår er en afgørende periode for barnets udvikling og trivsel, og lægger fundamentet for sundhed, trivsel og livsmuligheder senere i livet. Der er stor social ulighed i sundhed allerede tidligt i livet, og børn af mødre med kort uddannelse fødes oftere tidligt og – selvom det heldigvis er sjældent – er der en større andel, der dør tidligt i livet. Hos spæd- og småbørn ses social ulighed i sundhed for en række parametre for både livsstil, fysisk sygdom og tilknytning mellem barn og forældre og mental sundhed i øvrigt.

Der er fire udvalgte anbefalinger til kommunale indsatser, der kan reducere social ulighed blandt spæd- og småbørn. Det anbefales, at der ydes sundhedspleje til alle, og at sundhedsplejen har ekstra fokus på socialt sårbare familier; denne anbefaling lever alle kommuner op til, om end der i rapport fra Vidensråd for Forebyggelse fra 2021 om mental sundhed og psykisk sygdom hos 0-9-årige børn peges på, at der stadig er kommuner, der kan styrke kvaliteten og systematikken i indsatsen.

Nedenfor beskrives eksempler på styrket sundhedspleje i form af forældre støtteprogram fra i Lolland Kommune, der handler om at styrke alle forældre i at møde og stimulere barnet; Tidlig indsats til børn i særlig risiko i Ringsted Kommune, som handler om hvordan sundhedsplejen kan målrette indsatsen til familier med særlige behov og styrke det tværprofessionelle samarbejde; samt indsats fra Vejle Kommune om aktiv rekruttering til dagtilbud for særlige grupper, som handler om at understøtte forældre i, at børn fra sårbare eller udsatte positioner starter i dagtilbud og bliver en del fællesskabet med jævnaldrende.

› VÆSENTLIGE KOMMUNALE INDSATSER I SUNDHEDSPLEJE, DER KAN REDUCERE SOCIAL ULIGHED I SUNDHED BLANDT SPÆD- OG SMÅBØRN

- ☺ **Forældre støtteprogrammer**
- ☺ **Sundhedsplejerske til alle og ekstra fokus på socialt sårbare familier**
- ☺ **Tidlig indsats til børn i særlig risiko**
- ☺ **Aktiv rekruttering af alle børn til dagtilbud**

👉 Forældre støtteprogram

👉 Sundhedsplejerske til alle og ekstra fokus på socialt sårbare familier

LOLLAND KOMMUNE: SUNDHEDSPLEJERSKER ØGER FOKUS PÅ PSYKISK TRIVSEL I BABY-FAMILIER

I Lolland Kommune sættes barnets sociale- og følelsesmæssige kontakt og udvikling tydeligt på dagsordenen i sundhedsplejerskens hjemmebesøg gennem indsatsen *Forstå din baby*.

Målet er at tilbyde en mere systematisk forældrevejledning og dermed styrke forældrenes ressourcer og deres oplevelse af kompetence og evne til at forstå deres babys sociale og følelsesmæssige signaler og behov og fremme en tryk tilknytning.

Indsatsen

Indsatsen har fokus på, hvordan sundhedsplejersken med afsæt i det tidlige opsporingsredskab Alarm Distress Baby Scale (ADBB) kan vejlede forældre ift. deres barns signaler. Sundhedsplejersken deler sine observationer med forældrene, om hvordan barnet med sin adfærd giver udtryk for sine behov, og vejleder om hvad forældrene kan gøre for at støtte barnets sociale og følelsesmæssige udvikling. Der er udviklet samtalekort til at tale om emner som fx gråd, skærmb brug og at være en "god nok" forældre, som kan støtte sundhedsplejerskens dialog med forældrene.

Som en del af projektet har forskere fra Københavns Universitet udviklet *Forstå din baby*-videoteket med film om babyers udvikling fra 0-12 måneder. I filmene, som kan ses af alle, får forældre

forskningsbaseret viden om, hvad deres baby har brug for i forskellige aldre, og hvordan de for eksempel kan tale med deres baby eller tackle det, når babyen er frustreret. I tillæg hertil har forskerne udviklet en Facebook og Instagram-profil (@forstaadinbaby), hvor der også deles forskningsbaseret viden om barnets udvikling samt konkrete idéer til, hvordan forældre kan støtte denne udvikling.

Resultater

Næsten alle (94 pct.) af de deltagende sundhedsplejersker svarer, at indsatsen i høj eller nogen grad bidrager positivt til deres arbejde. Flere sundhedsplejersker fortæller, at de oplever, at indsatsen gør det lettere at tale med forældrene

om den sociale kontakt og de observationer, sundhedsplejerskerne gør sig. På baggrund af lovende resultater fra den første evaluering, forventes det, at *Forstå din baby*-uddannelsen kan udbredes til andre interesserede kommuner i 2022.

Forstå din baby er en universel indsats, der er udviklet i samarbejde mellem forskere fra Center for Tidlig Indsats og Familieforskning, Københavns Universitet, og 10 projektkommuner, og der er oprettet et *Forstå din baby*-kompetence-netværk, hvor der indgår repræsentanter for kommuner.

Læs mere om [projektet Forstå din baby på hjemmesiden](#).

› SUNDHEDSPLEJEORDNINGEN SOM UNIVERSSEL INDSATS

Forskere har i CRUNCH projektet undersøgt, hvad sundhedsplejerskeordningen som universel indsats betyder for børn og deres familier og konkluderer blandt andet:

- › At det har stor betydning, at sundhedsplejersken besøger børnefamilier tidligt i barselsforløbet
- › Tidlige besøg af sundhedsplejersken er afgørende for børn og mødres brug af sundhedsydelse
- › Sundhedsplejersker formår at målrette indsatsen, så udsatte familier modtager en mere intensiv indsats

Læs mere her [Sundhedsplejerskeindsatsen i Danmark, VIVE](#).

- ♥ Forældre støtteprogram
- ♥ Sundhedsplejerske til alle og ekstra fokus på socialt sårbare familier
- ♥ Tidlig indsats til børn i særlig risiko

RINGSTED KOMMUNE: BABY I FAMILIEN OG DET TVÆRFAGLIGE TRIVSELSTEAM

Ringsted Kommune har i indsatsen *Baby i Familien (BIF)* fokus på, hvordan man kan målrette sundhedsplejens ydelser til familier med særlige behov. Formålet er at sikre systematisk opsporing af familier med behov og tilbyde opfølgning til familien. Indsatsen er udviklet som led i satspuljeprojektet Tidlig indsats for sårbare familier (se mere i boks).

Som del af indsatsen har sundhedsplejen arbejdet med en niveaudeling af indsatser for at styrke vurderingen af, hvilke behov familier har for yderligere indsats, når de universelle tilbud ikke er tilstrækkelige til at understøtte familiens behov.

Kommunen har desuden etableret et formaliseret samarbejdsforum, kaldet trivselsteamet. Trivselsteamet består af sundhedsplejersker, socialrådgivere og psykologer fra familiehuset og kan både fungere som et sparringsrum for sundhedsplejersken og hendes videre arbejde i familien eller direkte til at kunne visitere familien til forebyggende tilbud. En af styrkerne i den tværfaglige sparring er, at teamet kan bruge deres forskellige perspektiver til at nuancere en problemstilling enten i selve trivselsteamet eller ved et efterfølgende hjemmebesøg med sundhedsplejerske, socialrådgiver eller psykolog.

Trivselstemaet har udviklet en række forebyggende tilbud som fx tværfaglige hjemmebesøg med sundhedsplejerske, socialrådgiver eller psykolog, korterevarende psykologforløb og rådgivning fra socialrådgiver, der supplerer de nuværende tilbud.

Indsatsen har gjort det mulig for sundhedsplejerskerne mere systematisk at handle på det, der opspores i familierne og bedre matche sårbare og udsatte familiers behov for støtte. Samtidig er det tværsektorielle samarbejde via trivselsteamet udviklet og styrket ved tydelige kommunikationsveje, faste mødeprocedurer og aftaler ved overgange samt ved både monofaglig og tværfaglig kompetenceudvikling. Projektet er finansieret af satspuljen *Tidlig indsats for sårbare familier* i perioden 2017-2021.

› TIDLIG INDSATS FOR SÅRBARE FAMILIER

16 kommuner har i satspuljeprojektet *Tidlig indsats for sårbare familier 2017-2021* arbejdet med at udvikle sundhedsplejens ydelser til små børn og deres familier og med at styrke det tværprofessionelle samarbejde på området. Fokus har været på tidlig opsporing og på mere målrettede ydelser, blandt andet ved at arbejde med en niveauiddeling af sundhedsplejens tilbud til familier.

Læs mere her [Stemmer fra praksisfeltet. Fortællinger til inspiration i arbejdet med den tidlige indsats, SST 2021.](#)

Læs også [Evalueringsrapport og antologi vedr. tidlig indsats for sårbare familier, SST, 2021.](#)

🍷 Aktiv rekruttering af alle børn til dagtilbud

VEJLE KOMMUNER: AKTIV REKRUTTERING TIL DAGTILBUD – SUNDHEDSPLEJERSKER STYRKER INTEGRATION

Sundhedsplejen i Vejle Kommune har fokus på at introducere familier i sårbare og udsatte positioner til dagtilbud. I 2017-19 har sundhedsplejen sat særlig fokus på familier med flygtningebaggrund gennem projektet *Sundhedsplejersker styrker integration*. Formålet har været, at børn fra familier med flygtningebaggrund starter i dagtilbud og hurtigst muligt mestrer sproget og bliver en del af fællesskabet med danske jævnaldrende.

Sundhedsplejersken kommer under sine hjemmebesøg i tæt kontakt med familier fra etniske minoriteter og er brobygger mellem familierne og det omgivende samfund, herunder dagtilbud, skoler, kommunens familieafdeling, praktiserende læge og sygehusvæsenet. Sundhedsplejerskerne i Vejle Kommune har som led i projektet deltaget i et kompetenceudviklingsforløb, så de er klædt på til at varetage en ny koordinerende rolle ift. flygtningefamilierne.

Kompetenceudviklingen er kombineret med en række ekstra indsatser i form af besøgsplaner til familierne med henblik på at forbedre sundhedsplejerskernes tilbud og derved forbedre familiernes sundhed og trivsel. Med besøgsplanerne har flygtningefamilierne fået tilbudt flere og længere hjemmebesøg end normalt af sundhedsplejerske inklusiv fuld tolkebistand. Dermed er der blevet mulighed for at sætte flygtningene grundigt ind i relevante temaer som tilknytning, opdragelse, kønsroller, sund kost, sprogudvikling, motorik, dagtilbud og skolegang i Danmark.

Sundhedsplejersker styrker integration er inspireret af kommunale integrationsprojekter i mindre målestok i Hjørring, Skanderborg og Slagelse kommuner. Erfaringerne er positive og har vist, at tidlige indsatser på tværs hjælper til integration, har forbedret samarbejdet med daginstitutioner og skole, og givet nedsat behov for kontakt med sociale myndigheder.

Projektet er gennemført i et partnerskab mellem kommuner, *Foreningen for ledere af sundhedsordninger for børn og unge i Danmark (FALS)* samt efter- og videreuddannelsesafdelingerne hos Københavns Professionshøjskole og VIA University College. De to professionshøjskoler har stået for at kompetenceudvikle de deltagende sundhedsplejersker og har lang erfaring i at gennemføre efteruddannelser inden for sundhedspleje og integration.

15 kommuner har deltaget i projektet 2017-2019. Vejle, Favrskov, Silkeborg, Skanderborg, Thisted/Jammerbugt i fællesskab, Haderslev, Sønderborg, Nyborg, Slagelse, Roskilde, Vordingborg, Halsnæs, Egedal, Gentofte og Aalborg.

› PUF MENTALE HELBREDSPROBLEMER KAN FOREBYGGES MED TIDLIG INDSATS

I 27 kommuner i Danmark har sundhedsplejen indført et samlet PUF-program (PUF – Psykisk Udvikling og Funktion), som består af en PUF-undersøgelse, tilbagemelding til forældre, en indsats over for mentalt sårbare børn samt uddannelse af sundhedsplejen i brug af PUF-metoden.

PUF-programmet er en dansk udviklet og valideret metode, der hjælper sundhedsplejersker til at undersøge psykisk udvikling og funktion hos små børn og iværksætte relevante forebyggende indsatser. PUF-programmet omfatter uddannelse af sundhedsplejerskerne samt guidelines til basale indsatser, som kan stimulere barnets udvikling og reducere risiko for forværring af mentale helbredsproblemer. PUF-programmet giver sundhedsplejerskerne værktøjer til at opdage mental sårbarhed hos 9-10 måneder gamle børn, blive bedre til at kommunikere med forældrene og tilrettelægge indsatser.

PUF programmet er udviklet i 2018 i et samarbejde mellem sundhedsplejersker og forskere fra Statens Institut for Folkesundhed, Syddansk Universitet, og er aktuelt implementeret i 27 kommuner på tværs af landsdele i Danmark.

Læs mere om [PUF programmet på Statens Institut for Folkesundheds hjemmeside](#).

› TRYGHEDSCIRKLEN

I en række kommuner tilbydes forældre at deltage i et gruppeforløb baseret på Tryghedscirklen – Forældreprogrammet (Circle of Security – Parenting, COS-P) - hvis barnet eller forældrene viser tegn på mistrivsel.

TryghedsCirklen er en tidlig målrettet indsats, som skal styrke forældrene i at forstå deres barn og deres mulighed for at støtte en positiv udvikling hos barnet. Målet er herigennem at forebygge, at barnet mistrives og på sigt udvikler alvorlige problemer og måske får behov for mere indgribende specialindsatser.

Ved hjælp af hjemmebesøg sættes fokus på tidlig opsporing af socialt tilbagetrukket adfærd hos spædbørn og forældrenes trivsel. Social tilbagetrukket adfærd hos små børn kan skyldes medfødte funktionsnedsættelser som fx autisme, eller det kan være betinget af forældrenes egne sociale eller psykiske problemer. Samtidig screenes forældrene for fødselsdepression.

Flere udenlandske studier har evalueret indsatsen og har fundet positiv effekt på hhv. forældresensitivitet, barnets tilknytning og stress i forældrerollen. Der gennemføres aktuelt et dansk effektstudie (2022).

Læs mere om [forebyggelse og tidlig indsats på Socialstyrelsens hjemmeside Viden til gavn](#).

› GODE MAD OG BEVÆGELSESVANER TIL SMÅBØRN

Mad og måltider er en vigtig del af en families hverdag. Det, der serveres, og samværet omkring maden, har stor betydning for sundheden og barnets mad- og måltidsvaner. Derfor har sundhedsplejen generelt stort fokus på dette i mødet med forældrene. For inspiration, se bogen *Mad- og måltider til småbørn – fra 8 måneder op til 3 år*, som Sundhedsstyrelsen har udgivet på flere sprog, og mere om baggrund og praksis i publikationen *Gode mad og måltidsvaner i familier med børn i alderen 8 måneder til 3 år, 2020: Mad og måltider til småbørn - Sundhedsstyrelsen*

Ligeledes spiller forældrenes samvær og aktiviteter med børnene en stor rolle ift. barnets motoriske udvikling. Høje Tåstrup Kommune har udviklet en række inspirationsvideoer om småbørn og bevægelse.

Læs mere om [Trille & Tumble – børn i bevægelse på Høje-Taastrup Kommunes hjemmeside](#).

Læs også om [Sundhedsstyrelsens anbefalinger til skærmb brug og gode digitale vaner i småbørnsfamilier, 0-5 år på Center for Sundhed og digitale mediers hjemmeside](#).

DAGTILBUD

Indledning

I Danmark går næsten alle børn i dagtilbud. Det giver kommunerne og de professionelle i de enkelte dagtilbud muligheder for at skabe gode rammer om børn sundhed, trivsel og udvikling som del af den pædagogiske praksis. Dagtilbuddet har stor betydning for børn i sårbare og udsatte positioner, fordi børnene her får adgang til et børnefællesskab og et stimulerende pædagogisk læringsmiljø.

Der er tre udvalgte anbefalinger til kommunale indsatser, der kan reducere social ulighed i sundhed blandt børn i dagtilbud. Det anbefales, at dagtilbud har fokus på at skabe sunde rammer som del af den pædagogiske praksis, herunder for børn sproglige og motoriske udvikling. Specifikt i relation til sundhedsfremme og forebyggelse kan dagtilbud bidrage til at styrke børnenes madmod og bevægelsesglæde. Der er en positiv sammenhæng mellem sunde mad- og måltidsvaner, fysisk aktivitet og trivsel og læring. Den generelle indsats vil også nå børn i sårbare eller udsatte positioner. Det anbefales desuden, at kommunen øger personaletæthed og styrker kompetencer i dagtilbud i udsatte områder, så der sikres ressourcer og kvalitet tilpasset børnenes behov. Desuden anbefales, at fagprofessionelle har et særligt fokus på samarbejde om den tidlige indsats med børn, der har behov herfor.

Nedenfor er eksempler på mad- og bevægelsesglæde fra Frederikssund, Vejle og Viborg kommuner; et eksempel fra Aarhus Kommune med differentierede sociale normeringer, som styrker kvaliteten af interaktionen mellem voksen og barn; Og fra Sønderborg Kommune et eksempel på systematisk samarbejde om opsporing og tidlig indsats ift. børn, der har behov.

› VÆSENTLIGE KOMMUNALE INDSATSER I DAGTILBUD, DER KAN REDUCERE SOCIAL ULIGHED I SUNDHED BLANDT BØRN

- Fokus på alle børns sundhed og trivsel som del af den pædagogiske praksis
- Ressourcer og kompetencer tilpasset behovene i udsatte boligområder
- Samarbejde om tidlig indsats ift. børn med behov for særlig indsats

📌 Fokus på alle børns sundhed og trivsel som del af den pædagogiske praksis

VEJLE KOMMUNE: MAD OG MÅLTIDER I BØRNEHØJDE

I Vejle Kommune har dagtilbud fokus på, hvordan der kan arbejdes pædagogisk med mad og måltider – til gavn for alle børns sundhed, trivsel og udvikling. Der arbejdes med en fælles mad- og måltidspædagogik for alle kommunens dagtilbud. Mad- og måltidspolitikken har som mål at understøtte de enkelte dagtilbuds arbejde med mad og måltider og er tænkt som inspiration til at styrke det pædagogiske arbejde med mad og måltider og dermed understøtte det pædagogiske læringsmiljø ift. børnenes maddannelse. Der er fokus på at give børnene gode oplevelser og erfaringer med det gode, sunde daglige måltid.

Børnenes maddannelse og madmod er gjort til en del af arbejdet med den pædagogiske læreplan, og gennem de fælles måltider udvikler personalet børnenes glæde ved at spise og smage på nye retter i fællesskab og taler med børnene om råvarer. Der er ansat en kostkonsulent til at understøtte dagtilbuddenes frokost- og madordninger i forhold til køkkenpersonale, mad- og måltidspolitikker, køkkenindretning osv. Det er et fælles ansvar mellem forældre, forældrebestyrelse og dagtilbud at sikre gode rammer om børnenes måltidsvaner, og at de får en varieret og ernæringsrigtig kost. Mad- og måltidspolitikken er retningsgivende og giver på denne måde mulighed for lokalt råderum i den enkelte daginstitution og dagpleje.

Alle dagtilbud har en opdateret mad- og måltidspolitik og arbejder aktivt med mad og måltider. Der har desuden været arbejdet med at øge økologiprocenten; seneste opgørelse i 2020 viste et gennemsnit på 75 pct. økologi i Vejle Kommunes daginstitutioner.

Læs mere her [Mad og måltidspolitik for Dagtilbud på Vejle Kommunes hjemmeside](#).

› OM MADMOD, MÅLTIDSKULTUR OG MADDANNELSE

De pædagogiske læreplanstemaer har fokus på at skabe et pædagogisk læringsmiljø gennem hele dagen, både gennem pædagogiske aktiviteter, ved måltider m.v. Det pædagogiske læreplanstema *Madmod, måltidskultur og maddannelse* lægger op til, at det pædagogiske personale kan arbejde fokuseret og reflekteret med børns maddannelse, måltidskultur og madmod i dagtilbud uanset om dagtilbuddet har madordning eller ej. Danmarks Evalueringsinstitut (EVA) har samlet inspiration til pædagoger med fokus på børnenes madmod og madglæde. Her er inspiration til mange aspekter af arbejdet med mad og måltider. F.eks. viser forskning, at personalets tilgang til maden har stor betydning.

Læs mere her [Måltider i dagtilbud på EVA's hjemmeside](#).

Læs også [Mod på lyst til mad – et magasin om det gode måltid i dagtilbud på EVA's hjemmeside](#).

🔗 Fokus på alle børns sundhed og trivsel som del af den pædagogiske praksis

FREDERIKSSUND KOMMUNE: BEVÆGELSESGLÆDE, MADMOD OG SAM- ARBEJDE MELLEM DAGTILBUD OG LOKALSAMFUND

Frederikssund Kommune er en del af *Børneliv i sund balance*, der handler om, at forældre, sundhedspleje, dagtilbud, skole, foreninger og erhvervsliv tager fælles ansvar for et børneliv i sund balance, hvor hverdagen byder på masser af leg og bevægelse sammen, sund mad og drikke sammen og oplevelser og nærhed sammen. Ud over Frederikssund deltager også Aalborg og Albertslund kommuner med i alt 10 meget forskelligartede lokalområder.

En gruppe medarbejdere og ledere fra de 27 dagtilbud, der er med i *Børneliv i sund balance*, har i fællesskab udviklet 7 principper for, hvad det vil sige at være en *Børneliv i sund balance*-institution. Principperne tager afsæt i den styrkede pædagogiske læreplan, i vidensbaserede sundhedsindsatser og i målsætningerne for *Børneliv i sund balance*.

I Frederikssund Kommune deltager to lokalområder i *Børneliv i sund balance*. Ledere og pædagoger, der har været med til at udvikle principperne, har taget et stort ejerskab for at formidle dem i egen daginstitution. Sammen med deres kollegaer drøfter de jævnligt principperne på personalemøder og aftaler, hvilke konkrete pædagogiske aktiviteter, de vil arbejde med. Fx har flere institutioner valgt at lave et årshjul med årstidens frugt og grøntsager, hvor børnene skal opleve maden gennem at smage, tilberede, tegne samt forme i trylledej. Andre har styrket fokus på bevægelse og har altid bevægelse som del af formiddagssamlingen. Der arbejdes også med yoga for alle børnegrupper samt med motorik- og cykelbaner, sanglege og aktiviteter, som danner en rød tråd for de kommende skolebørn, fordi både dagtilbud og skole laver de samme ting.

Et vigtigt element i *Børneliv i sund balance* er at være nysgerrig på, hvilke sjove oplevelser, der er i lokalområdet og formidle dette til forældrene. Alle dagtilbud arbejder derfor med en Nærhedscirkel, der er en plakat, der viser lokalområdet omkring institutionen i 2 km radius. Institutionerne bruger kortet til at tegne steder ind, de har besøgt, fx legepladsen med den store gyng, udkigstårnet eller det gode klatretræ for at gøre det let for børn og forældre at genbesøge stederne. I en institution kobles nærhedscirklen også til en skattejagt, hvor pædagoger og børn sammen med kommunens naturformidler har gemt ting i lokalområdet. En anden institution har lavet aftale med plejehjemmet, der ligger i nærheden, hvor børnene kommer på besøg en gang om måneden og laver motoriklege. Institutionen holder også fastelavn med beboerne, og til Sankt Hans er der bål og fælles snobrødsbagning.

Dagtilbud i Børneliv i sund balance arbejder for ...

Sund mad og drikke sammen

- 1** Vi er nysgerrige på, hvor maden kommer fra, og vi er modige på at smage nyt

Smag, sanser og kendskab til fødevarer og madlavning inddrages som en del af det pædagogiske arbejde i samarbejdet med forældre og lokalsamfund. Børnene skal præsenteres for noget smagsmæssigt nyt mindst en gang hver måned.

- 2** Vi sætter sunde rammer for maden og måltiderne i hverdagen, og når der er fest - sammen med forældrene

Personale og forældre har dialog og samarbejder om maden og måltiderne i institutionen i hverdagen og ved festlige lejligheder ud fra en nedskrevet mad- og måltidspolitik.

Leg og bevægelse sammen

- 3** Børnene oplever glæde ved at udfordre kroppen og får pulsen op hver dag

Børnene får hver dag stimuleret deres motorik og bevægelsesglæde gennem voksenstyrede aktiviteter samt bedre brug af fysiske rammer i institutionen og nærområdet. Små børn i mindst 15 minutter og store børn i mindst 45 minutter fordelt over dagen.

- 4** Børnene 'går' i dagtilbud og kan cykle, når de begynder i skole

Børnenes selvhjulpelighed bliver styrket i samarbejde med forældrene for, at de aktivt kan bringe sig selv fra A til B. Fra de helt små vuggestue- og dagplejebørns første skridt og alt det, der ligger ind i mellem, til børnene kan mestre at cykle.

Oplevelser og nærhed sammen

- 5** Vi samarbejder med lokalsamfundet og forældrene om sjove og gode oplevelser for børnene

Institutionen arbejder med 'nærhedscirklen' og besøger steder i lokalområdet og laver aktiviteter sammen med lokale aktører. To gange om året skal forældrene aflevere eller hente børnehaverbørnene ude i lokalområdet, og forældrene kan også inviteres med på turene.

- 6** Vi undersøger og bruger naturen omkring os, og børnene er ude hver dag

Naturen og uderummet er en del af det pædagogiske læringsmiljø, hvor børnene udforsker flora og fauna og får inspiration til at 'gå på jagt' i fritiden med deres forældre i lokalområdet.

- 7** De voksne går forrest for at fremme børnenes trivsel og sundhed

Medarbejderne er bevidste om og arbejder med deres fagprofessionelle rolle for at fremme børnenes fysiske og mentale sundhed gennem det pædagogiske læringsmiljø og i forældresamarbejdet. Der er en særlig opmærksomhed på børn, der ikke deltager og er uden for fællesskabet.

› BØRNELIV I SUND BALANCE

Læs mere om [Børneliv i sund balance](#) på KL's hjemmeside.

Læs også om [indsatsen i dagtilbud Mad, bevægelse og brug af naturen – Dagtilbud](#) på KL's hjemmeside.

🔗 Fokus på alle børns sundhed og trivsel som del af den pædagogiske praksis

VIBORG KOMMUNE: GAME STREETMEKKA – KROP, SANSER OG BEVÆGELSE 0-6 ÅR

Fritidsvejlederne og bevægelses- og idrætskonsulenter i Viborg Kommune har i samarbejde med Viborg GAME Streetmekka udviklet et forløb for pædagoger og et idekatalog, der har til formål at inspirere til bevægelsesaktiviteter i GAME for børn i alderen 0-6 år. Der er fokus på:

- At bruge kroppen med pulsgaranti
- At styrke børns motorik, fantasi og bevægelse
- At inspirere pædagogisk personale til bevægelseslege i GAME Streetmekka

Viborg GAME Streetmekka er et asfalteret gadeidræts- og kulturhus, som er etableret i en gammel vindmøllehal centralt i Viborg, hvor børn, unge og voksne kan mødes.

Der tages udgangspunkt i læreplanstemaerne med fokus på krop, sanser og bevægelse. Aktiviteterne kan være alt fra 'jorden er giftig', til racerløb med scootere og løbecykler. Der er i forløbet fokus på bevægelsesglæde og smil på læben. Udover faciliteterne stiller GAME også udstyr som bolde, løbecykler, scootere, hjelme og andre nødvendige faciliteter til rådighed.

GAME er åbent for dagpleje og børnehusene én gang om ugen. Efter aktiviteten er der mulighed for at blive i GAME, spise madpakker og lege videre.

GAMEstreet Viborg rummer også muligheder for at dyrke street art, skate, street basket, gadefodbold, parkour, hip hop, break og meget andet for større børn og unge.

Læs mere om [Leg, bevægelse og læring på KLC Viborgs hjemmeside](#).

› GAME STREET MEKKA

Flere kommuner har etableret GAME Street Mekka, bl.a. København, Esbjerg, Aalborg og Viborg. Visionen er at gøre gadeidræt og gadekultur mere tilgængelig for børn og unge og skabe lokale samlingssteder. Formålet er, at alle børn og unge på tværs af sociale skel kan dyrke gadeidræt i uformelle rammer året rundt. Kombinationen af idræt og gadekulturel livsstil skal være med til at skabe inklusion og social rummelighed blandt børn og unge.

Læs mere om [evaluering af GAME Street Mekka i Esbjerg, Aalborg og Viborg på SDU's hjemmeside](#).

› DEN PÆDAGOGISKE LÆREPLAN OM KROP, SANSER OG BEVÆGELSE

Børnene skal inviteres til at få mange forskellige kropslige erfaringer i et læringsmiljø, hvor bevægelsesglæde, kreativitet og leg er nøglebegreber, og hvor det pædagogiske personale understøtter det enkelte barn og skaber fleksible, inkluderende læringsmiljøer.

Læs mere her [Krop, sanser og bevægelse på EMU's hjemmeside](#).

☛ Ressourcer og kompetencer tilpasset behovene i udsatte boligområder

AARHUS KOMMUNE: SOCIAL NORMERING I DAGTILBUD

Børn i sårbare og udsatte positioner trives og udvikler sig bedre, når der er pædagogiske ressourcer til at etablere særligt tilrettelagte læringsmiljøer, som kan støtte børnene.

Formålet med sociale normeringer er give mulighed for bedre at hjælpe børn, som har brug for ekstra støtte i deres hverdag for at forbedre trivsel og udvikling.

En analyse foretaget af Aarhus Kommune viser, at der er børn i sårbare og udsatte positioner i alle aarhusianske dagtilbud, men også at nogle dagtilbud har en større andel sårbare end andre.

Kommunen har derfor lavet et budget til sociale normeringer. Budgettet fordeles på baggrund af børnenes demografiske, socioøkonomiske og sundhedsmæssige baggrund. Det betyder, at dagtilbuddene får midler til at håndtere de ekstra opgaver, som følger med at have sårbare og udsatte børn. Budgettet til sociale normeringer er suppleret af en central pulje til børn med et væsentligt nedsat funktionsniveau samt to statslige puljer til sociale normeringer.

Det er op til det enkelte dagtilbud at disponere og budgetlægge de samlede midler. Den økonomiske decentralisering går hånd i hånd med faglig decentralisering, hvor dagtilbuddene har mulighed for at allokere ressourcer og organisere den pædagogiske praksis med udgangspunkt i børnegruppens behov og sikre ressourcer til at imødekomme børn med behov for særligt tilrettelagte læringsmiljøer.

Alle Aarhus Kommunes institutioner med en høj andel børn i udsatte positioner formår at løfte børnene signifikant. Det fremgår af et notat fra Tænk tanken DEA om løfteevne i daginstitutioner. Løfteevnen opgøres med afsæt i børnenes resultater i de nationale test i dansk og matematik samt deres trivsel i indskolingen. Et andet eksempel er fra et pilotprojekt i udvalgte dagtilbud, hvor kvaliteten af læringsmiljøerne er blevet vurderet. Resultaterne peger bl.a. på, at dagtilbuddene formår at skabe trygge rammer for børnene med varme og positive interaktioner.

Læs mere om [Ny budgettildelingsmodel på dagtilbudsområdet](#).

Læs også [Sociale normeringer får børn til at blomstre på BUPL's hjemmeside](#).

• Samarbejde om tidlig indsats ift. børn med behov for særlig indsats

SØNDERBORG KOMMUNE: SAMARBEJDE OM OPSPORING OG TIDLIG INDSATS BLANDT BØRN I MISTRIVSEL

Sundhedsplejen, dagplejen og daginstitutionerne i Sønderborg Kommune har fokus på at styrke den tidlige indsats for børn i mistrivsel. Det sker med afsæt i Socialstyrelsens opsporingsmodel, som har til formål at understøtte en fælles systematik, en fælles sproglig referenceramme og en tværfaglig handlestrategi mellem de fagprofessionelle, der arbejder med børn i alderen 0-6 år.

Som et led i den systematiske opsporing foretager de fagprofessionelle med faste intervaller en trivselsvurdering af alle børn i 0-6 års alderen. Her vurderer de fagprofessionelle hvert barns samlede trivsel og trivselsposition og hvorvidt, der er anledning til at inddrage forældrene til dialog og samarbejde. Fagpersonale og forældre kan inddrage kommunens tværfaglige team til sparringsmøde ved behov.

Dagtilbuddets leder organiserer trivselsvurderingen og leder fokusmødet med barnets forældre. Alle dagtilbud har indgået en forpligtigende tværfaglig samarbejdsaftale med et team bestående af fagprofessionelle som sundhedsplejersker, psykolog, familierådgiver, fysioterapeut og logopædagog. Dagtilbuddet kan indkalde det tværfaglige team til fokusmøder, koordinerende møder og faglig sparring.

Opsporingsmodellen bidrager til at understøtte de fagprofessionelles kompetencer til at tolke et barns signaler på manglende trivsel, deres faglige sikkerhed i at handle og deres kompetencer til at arbejde med børns vanskeligheder.

Modellen bidrager også til forældreinddragelse og dialog, når der er behov for at samarbejde om barnets trivsel, og når eventuelle bekymringer for barnets trivsel og udvikling skal håndteres på et tidligt tidspunkt. Faglig sparring i det forpligtigende tværfaglige samarbejde understøtter muligheden for, at de fagprofessionelle indbyrdes drøfter deres bekymringer for trivsel og udviklingsmuligheder, så der i fællesskab kan sættes ind med tidlig hjælp og støtte.

› **OPSPORINGSMODELLEN FRA SOCIALSTYRELSEN**

Opsporingsmodellen er udviklet af Socialstyrelsen i samarbejde med fem kommuner og understøtter en fælles systematik og et fælles sprog mellem de fagprofessionelle, der arbejder med børn i alderen 0-6 år.

Modellen bygger på følgende grundværdier:

- › Aktiv forældredeltagelse. Forældrene skal som udgangspunkt være aktivt med i det fælles arbejde med at styrke deres barns trivsel. Forældrene inddrages og betragtes som samarbejdspartnere og ressourcepersoner i forhold til de fagprofessionelles bekymringer for barnets trivsel.
- › Fokus på barnets ressourcer og udviklingsmuligheder. Når de fagprofessionelle vurderer barnets trivsel, skal de gøre det med udgangspunkt i barnets ressourcer og udviklingsmuligheder og ikke i dets mangler.
- › Styrkelse af det tværfaglige samarbejde. Det tværfaglige samarbejde mellem faggrupper med forskellige faglige vidensområder og tilgange er en ressource for både opsporingen og den efterfølgende tidlige indsats.

Læs mere om [Guide til anvendelse af opsporingsmodellen – Viden til gavn på Socialstyrelsens hjemmeside](#).

› **VIKRNINGSFULDT PÆDAGOGISK ARBEJDE I DAGTILBUD**

20 dagtilbud og pædagogiske konsulenter og forvaltningschefer fordelt over hele landet har medvirket i forskningsprojektet *Virkningsfuldt pædagogisk arbejde* i dagtilbud. Formålet har været at undersøge hvilke pædagogiske handlinger, der kan sikre en bedre inklusion af udsatte børn i fællesskaber, og efterfølgende udbrede viden og erfaringer, som kan understøtte arbejdet med at skabe gode deltagelses- og udviklingsmuligheder for børn i udsatte positioner i alle kommunens dagtilbud.

Forskningsprojektet peger på en række faktorer, som øger trivsel for alle børn i dagtilbud og har bl.a. vist, at i de dagtilbud, der er særligt gode til at inkludere børn i udsatte positioner, bærer kulturen samtidig præg af en åbenhed blandt personalet over for sammen at diskutere pædagogiske handlinger for at blive klogere i fællesskab.

Forskning peger også på, at barnets kognitive, sociale og følelsesmæssige udvikling bliver understøttet, hvis 1) de voksne reagerer anerkendende på børnenes signaler, 2) de voksne bidrager med udviklende alderstilpassede aktiviteter samt udvikler barnets sprog og lege, og 3) de voksne er sensitive over for børnenes følelser. Desuden hænger interaktioner mellem børn og voksne sammen med de overordnede rammer eller strukturelle parametre, som fx normering, gruppestørrelse og personalets uddannelse.

Læs mere om forskningsprojektet *Virkningsfuldt pædagogisk arbejde i dagtilbud* og se videoen *Forsker fortæller om virkningsfuld pædagogisk praksis* på VPT's hjemmeside.

› **VIDEREUDDANNELSE IFT. DAGTILBUDS INDSATS FOR BØRN I SÅRBARE ELLER UDSATTE POSITIONER**

Flere professionshøjskoler udbyder diplommoduler eller kortere læringsforløb for at styrke kvaliteten i dagtilbuddenes indsats for børn i sårbare eller udsatte positioner. Læs mere her:

Via: [Tidlig indsats i dagtilbud i de første leveår for børn i udsatte positioner](#)

UCSYD: [1.000-dages-programmet – en bedre start på livet](#)

UCL: [Barnets første 1.000 dage](#)

Absalon: [Tidlig indsats i dagtilbud i de første leveår for børn i udsatte positioner](#)

UCN: [Tidlig indsats i dagtilbud i de første leveår for børn i udsatte positioner](#)

SKOLE OG SFO

Indledning

Børn tilbringer mange timer i skole og fritidsordning, og det er derfor vigtigt, at alle elever får mulighed for en varieret og motiverende skoledag med bevægelse, sund mad og trivsel, så alle har energi og overskud til at lære, lege og deltage i fællesskaber. Skole og fritidsordning kan involvere familien for de mindre skoleelever og sætte fokus på venskabskulturer og fællesskaber for de større elever – hvor venskaber har stor betydning. Det er samtidig vigtigt, at kommunen understøtter lærere og pædagoger til at opspore og hjælpe elever, som ikke trives, så de kan få den rette hjælp i tide.

Nedenfor er eksempler fra Vesthimmerland og Svendborg kommuner, som handler om at styrke børns sunde vaner gennem maddannelse og bevægelsesglæde i skole og fritidsordning; Fra Aarhus og Billund kommuner beskrives en indsats for at fremme trivsel og forebygge risikoadfærd gennem oplysning og undervisning i bl.a. seksuel sundhed og forebyggelse af rygestart. Desuden er et eksempel fra Københavns Kommune med fokus på den motiverende udskoling og et eksempel fra Køge Kommune om at forebygge og håndtere skolefravær gennem en trivselsfremmende indsats og støtte fra tværfagligt rejsehold.

› VÆSENTLIGE KOMMUNALE INDSATSER I SKOLE OG FRITIDSORDNINGER, DER KAN REDUCERE SOCIAL ULIGHED I SUNDHED BLANDT BØRN

- 📖 Fokus på alle børns sundhed og trivsel i skole og fritidsordninger (rammer, undervisning og aktiviteter)
- 📖 Alle børn kan læse, og skolen motiverer til (videre) uddannelse
- 📖 Særlige indsatser til børn med højt skolefravær samt til socialt dårligere stillede og bogligt svage elever

■ Fokus på alle børns sundhed og trivsel i skole og fritidsordninger (rammer, undervisning og aktiviteter)

VESTHIMMERLAND KOMMUNE: BEVÆGELSESGLÆDE OG KROPSLIG DANNELSE PÅ ALLE SKOLER

Vesthimmerland Kommune ønsker at gøre bevægelse til en naturlig del af skolernes hverdag både i og uden for klasserummet. Derfor har alle skoler formuleret en bevægelsesstrategi og en plan for implementering. Formålet er at skabe en bevægelseskultur og et kropsligt dannende miljø på skolerne, som kommer alle elever til gavn.

Hver skole har etableret en arbejdsgruppe, som har stået for bevægelsesstrategi og plan for, hvilke indsatser skolen skal sætte i gang, og hvordan læring fra indsatserne opsamles. Undervejs i processen har skolerne drøftet en række spørgsmål, fx hvad er bevægelse i skolen, hvorfor er bevægelse vigtig, og hvad er vores definition af kropslig dannelse og af idræt, leg og bevægelse? Det har givet en fælles forståelse blandt skolens ansatte.

Arbejdsgruppen har desuden forholdt sig til, hvordan skolens bevægelsesstrategi synliggøres, og hvordan skolebestyrelsen, elevrådet, ansatte og det omgivende samfund inddrages. Udover at integrere bevægelse og kropslig dannelse i skolens hverdag har flere skoler arbejdet med elevernes aktive bevægelse til og fra skole og i fritiden, fx:

- På en skole skal strategien bidrage til at realisere en vision om, at 90 procent af skolens elever er foreningsaktive i 2023. Skolen arbejder derfor målrettet på at præsentere alle elever for de lokale foreningers tilbud. Dette kræver et tæt samarbejde mellem skole, forening og forvaltning. Alle lokale foreninger er inviteret til at præsentere deres aktiviteter i undervisningen – og flere har også haft besøg af eleverne i deres egne faciliteter.
- En anden skole har et særligt fokus på at få alle elever til at transportere sig selv i fritiden på cykel. Her stilles låncykler og hjelme til rådighed for de elever, som ikke selv har.
- En tredje skole arbejder med at være udeskole i størst muligt omfang.

Organiseringen af indsatsen med bevægelsesstrategierne på den enkelte skole er sket i et tæt samarbejde mellem Børne- og Arbejdsmarkedsforvaltningen i Vesthimmerlands Kommune og DGI Nordjylland.

Læs mere her [Skolerne i Vesthimmerland har arbejdet med bevægelse.](#)

Læs også [Bevægelsesglæde og kropslig dannelse på DGI Nordjyllands hjemmeside.](#)

› INSPIRATION TIL EN AKTIV SKOLEDAG

Dansk Skoleidræt og TrykFonden stod fra 2015-2019 bag Sunde Børn Bevæger Skolen (SBBS). Indsatsen gav skoler inspiration til en aktiv skoledag med kvalificerede bevægelsestilbud - både i og uden for klasseværelset. Dele af indsatsen fortsætter i regi af Dansk Skoleidræt. Det drejer sig om:

- › Konkrete idéer til fysisk aktivitet i den boglige undervisning med Sæt Skolen i Bevægelse
- › Aktive og sjove frikvarterer med Legepatroljen, GameBoosters og Kickstarter
- › Inspiration til idrætsundervisningen via Skolernes Motionsdags materialer
- › Inspiration til aktiv sundhedsundervisning med Styr på Sundheden
- › Bevægelsestilbud målrettet de idrætsusikre elever med Skolesport
- › Motorik-indsatserne Mini-motorik for de små elever og Fun Skills for de store elever.
- › Gåbus med gode råd til at organisere aktiv transport til og fra skole

Læs mere om [Sunde Børn Bevæger Skolen](#) på Dansk Skoleidræts hjemmeside.

Læs også her om udeskole på [Udeskole.nu](#) og [Skoven-i-skolen.dk](#) samt [Projekt MOVEOUT](#), som sætter fokus på udeskole, bevægelse og leg – Københavns Universitet.

■ Fokus på alle børns sundhed og trivsel i skole og fritidsordninger (rammer, undervisning og aktiviteter)

SVENDBORG KOMMUNE: TILBEREDNING AF SUND SKOLEMAD I UNDERVISNINGEN PÅ NYMARKSSKOLEN

På Nymarksskolen i Svendborg har man fokus på at integrere tilberedning af sund skolemad i undervisningen gennem det såkaldte LOMA-koncept, som står for lokal mad. Formålet er at fremme skolens arbejde med læring, sundhed, trivsel og bæredygtighed gennem mad og måltider. For at opnå dette integrerer LOMA-skolen fire principper i skolens dagligdag.

Indsatsen tager afsæt i 1) at nogle elever ikke har tilstrækkelig energi og næring til at være motiverede gennem hele skoledagen, hvilket øger ulighed i læring og sundhed; 2) at elevernes handlekompetencer i forhold til sundhed og sunde madvalg ikke er tilstrækkelige; 3) at ikke alle elever oplever tilstrækkelig sammenhængskraft, tilstrækkeligt fællesskab og meningsfuldhed i skolen.

I LOMA-undervisningen deltager eleverne i planlægning, madlavning og servering af mad til resten af skolen. Eleverne arbejder med mad, måltider, teknikker og råvarer som en del af undervisningen i flere forskellige fag. Undervisningen er kendetegnet ved, at eleverne møder nye undervisningsformer og et andet læringsrum, end de er vant til. Det sker blandt andet ved at undervisningen er involverende og praktisk, og ved at en

del af undervisningen foregår i skolens køkken og i et tæt samarbejde med lokale fødevarerproducenter, som eleverne besøger.

Skolens elevråd og miljøråd har indflydelse på drift og udvikling af LOMA på Nymarksskolen. Skolen inddrager også forældre i et samarbejde om aktiviteter og bæredygtig udvikling. Hvert år arrangeres desuden en event i samarbejde med de lokale leverandører, herunder et stort fødevarermarked med lokale producenter, som inspirerer forældre, elever og personale med lækre råvarer og smagsprøver. Nymarksskolen samarbejder med teknisk skole i Svendborg, hvor 8. årgang får et udvidet hygiejnekursus, som munder ud i et LOMA diplom, som eleverne kan vedlægge deres CV ved fritidsjobs ansøgninger.

› LOMA KONCEPTET

LOMA konceptet blev udviklet i et partnerskab mellem Aalborg Universitet, UCL og Nymarksskolen i Svendborg Kommune og efterfølgende støttede Nordea-fonden udbredelsen til flere skoler. På Nymarksskolen har LOMA siden 2013 været en fast komponent i skolens hverdag, hvor elever deltager i planlægning, tilberedning og servering af skolemad. I 2019 blev Landsforeningen LOMA for dagtilbud og skoler stiftet. Foreningen tilbyder rådgivning og sparring til skoler med interesse for LOMA, samt afholder arrangementer med videndeling og sparring. Se mere på www.lomaskole.dk LOMA kobles til kommunens mad- og måltidsstrategi og kan organiseres decentralt på den enkelte skole eller i et samarbejde mellem forvaltning og kommunens skoler.

Danmarks Evalueringsinstitut (EVA, 2017) har undersøgt LOMA's forløb og virkning på fem skoler. Evalueringen peger på:

- › at LOMA-undervisningen med sit fokus på at skabe anderledes læringsrum lykkes med at øge elevernes motivation.
- › at LOMA kan bidrage til at øge elevernes nysgerrighed, madmod og viden om sundhed.
- › at arbejdet med LOMA ifølge både lærere, elever og ledelser har en udpræget positiv virkning på relationerne. Det mest markante udbytte af LOMA handler om, at LOMA kan være med til at fremme positive relationer og fællesskaber på skolen.

Læs mere om [evalueringen af LOMA på Nordeafondens hjemmeside](#).

■ Fokus på alle børns sundhed og trivsel i skole og fritidsordninger (rammer, undervisning og aktiviteter)

AARHUS KOMMUNE: FÆLLES VEJLEDNING OM SUNDHED, SEKSUALITET OG FAMILIEKUNDSKAB

Aarhus Kommune har i samarbejde med sundhedsplejersker, skoler og Sex og Samfund udviklet en vejledning til seksualundervisning samt en værktøjskasse med undervisningsmaterialer til 5. og 8. klasse, der gælder for alle kommunens skoler. Formålet er, at lærere og sundhedsplejersker oplever, at det at undervise i seksualundervisning er en væsentlig og relevant opgave, og at den er forholdsvis let tilgængelig.

I vejledningen er forslag til emner, der kan undervises i på de enkelte klassetrin samt inspiration til konkrete undervisningsforløb og -aktiviteter. Der er blandt andet fokus på normer og idealer, familieliv, reproduktion, pubertet, prævention, seksualitet, og seksuelle rettigheder.

Der er desuden link til undervisningsforløb, som kan tilgås gratis på www.underviserportal.dk og til andre relevante materialer, herunder Åben Skole-tilbud i Aarhus Kommune. Der er også udgivet en værktøjskasse med materialer til brug ved pubertets- og seksualundervisning i 5. og 8. klasse.

I Aarhus Kommune udarbejdes en samlet oversigt over sundheds- og seksualundervisningen på de enkelte klassetrin som del af den generelle årsplanlægning på skolen.

Både lærere og sundhedsplejersker underviser i sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab. Lærere varetager den almindelige undervisning i emnet, sundhedsplejersker står for en supplerende undervisning i form af pu-

bertetsundervisning i 5. klasse og seksualundervisning i 8. klasse. Herudover har skolerne mulighed for at bestille "Ung til yngre"-undervisere fra Sex og Samfund, som en del af en samarbejdsaftale, Aarhus Kommune har indgået med Sex og Samfund.

Erfaringer fra Aarhus Kommune viser, at skoler, der arbejder systematisk med at etablere en god kontakt og tæt kommunikation mellem lærere, pædagoger, sundhedspleje og forældre, øger mulighederne for løbende sparring og samarbejde om sundhedsundervisningen og lettere håndterer eventuelle problematikker relateret til enkelte elever eller fælles i klassen.

Læs mere om [Vejledning til seksualundervisning på \[detvigoer.aarhus.dk\]\(http://www.vejledning-pa-detvigoer.aarhus.dk\)](http://www.vejledning-til-seksualundervisning-pa-detvigoer.aarhus.dk).

📌 Fokus på alle børns sundhed og trivsel i skole og fritidsordninger (rammer, undervisning og aktiviteter)

BILLUND KOMMUNE: FOREBYGGELSE AF RYGESTART BLANDT BØRN OG UNGE

I Billund ses ingen elever, der ryger i skoletiden. Resultatet er opnået på baggrund af den flerstrengede indsats, X:IT, der forebygger rygning i 7-9. klasser. X:IT består af tre elementer:

1. Røgfri skoletid for både elever og ansatte er med til at sikre, at eleverne i dagligdagen færdes i et røgfrit skolemiljø. Det gælder alle tobaksrelaterede produkter, herunder også snus/nikotinposer.
2. Tobaksforebyggende undervisning, der tager udgangspunkt i www.opiroeg.dk, der taler ind i lærernes Fælles Mål i en række fag, herunder sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab. Lærerne underviser selv efter at være blevet introduceret til X:IT materiale fra sundhedskonsulenten fra kommunen og en konsulent fra Kræftens Bekæmpelse.

3. Forældreinddragelse handler om at skabe en dialog om tobak mellem forældre og eleverne. Hertil har Billund Kommune gjort brug af X:ITs røgfri aftaler.

X:IT blev i Billund Kommune oprindelig afprøvet i en 3-årig projektperiode, organiseret i et samarbejde mellem en sundhedskonsulent i forvaltningen og 1-3 lærere på hver skole. X:IT-koordinatorerne har informeret kolleger om indsatsen og sat dem ind i undervisningsmaterialet og de røgfri aftaler med forældrene. Sundhedskonsulenten har stået for sparring og halvårslige netværksmøder med X:IT-koordinatorerne, for samarbejde med forældrebestyrelser, for informationsmøder på skolerne samt for rygestopforløb til elever. Projektet er overgået til drift og fortsætter på skolerne lokalt. Der er stadig løbende kontakt mellem sundhedskonsulent og skolerne X:IT koordinatore.

Med X:IT er skoler, elever og forældre med til at skabe en social kultur, der ikke er orienteret om rygning og andre tobaksprodukter. Skolerne har samtidig indarbejdet X:IT-lektionerne i deres årsplaner for skoleåret. Indsatsen har skabt opmærksomhed om tobaksforebyggelse hos elever og lærere og styrket dialogen på de ældste årgange. Gymnasierne i Billund oplyser, at der er færre elever, der ryger eller begynder på cigaretter i overgangen til ungdomsuddannelser, da de nu er vant til røgfri skoletid.

Læs mere om [projektbeskrivelsen for Billunds indsats på Sunde borgeres hjemmeside](#).

Læs også om [X:IT på Kræftens Bekæmpelses hjemmeside](#).

› LOVBESTEMT RØGFRI SKOLETID

Fra 2021 er røgfri skoletid for elever et lovkrav på alle grundskoler, efterskoler, kostskoler og ungdomsuddannelser. Flere kommuner har gode erfaringer med også at inkludere de ansatte, så kommunen, herunder skolerne, har røgfri arbejdstid. På den måde fjernes rygning helt fra elevernes skoledag, og det er samtidig en hjælp til ansatte, der gerne vil stoppe med at ryge.

■ Alle børn kan læse, og skolen motiverer til (videre) uddannelse

KØBENHAVNS KOMMUNE: STYRKET UDSKOLING

Københavns Kommune har fokus på at styrke udskolingen gennem et program med en lang række indsatser for eleverne. Programmet har haft fokus på 1) at give udskolingselever et synligt fagligt løft; 2) fastholdelse i folkeskolen og 3) gøre flere klar til ungdomsuddannelse og styrke overgang til ungdomsuddannelse.

Blandt de centrale indsatser er:

- **Uddannelsesambassadør:** Lærere på folkeskoler, specialskoler og specialklasserækker, der er ansvarlig for, at skolen har aktuel og opdateret viden om praksis, lovgivning og tiltag i arbejdet med elevernes overgang til ungdomsuddannelser. Uddannelsesambassadøren deltager i et videns- og erfaringsnetværk på tværs af skoler, der understøttes af en central projektleder fra Ungdommens Uddannelsesvejledning.
- **Feedbacksamtaler:** Ca. 3 årlige samtaler mellem primærlærer og elever i både 8. og 9. klasse med fokus på elevens faglige, personlige, sociale og praksisfaglige udvikling. Samtalerne skal bidrage til elevernes uddannelsesparathed ved at styrke elevernes studiekompetencer til at gennemføre en ungdomsuddannelse og bidrage til at kvalificere elevernes valg af ungdomsuddannelse ved at skabe rum for elevens refleksion over egen læring og interesser.

- **Erhvervsplaymaker,** der hjælper folkeskoler med at rekruttere virksomheder til praktikforløb og elever med at ansøge om praktik. Arbejder bl.a. med praktikbank (app og hjemmeside) og længerevarende praktikforløb med industrivirksomheder i tæt samarbejde med erhvervsskoler.
- **Teknologiske værksteder – 'makerspaces',** der tilbyder undervisningsforløb med fokus på innovation og produktion, hvor børn og unge kan styrke deres teknologiske og praksisfaglige kompetencer. Undervisningsforløbene i makerspaces rummer systematisk refleksion over elevens egne kompetencer og uddannelses- og jobmuligheder med særligt fokus på EUD. De eksterne læringsmiljøer er etableret i samarbejde med bl.a. Museet Enigma og Erhvervsskolen TEC.
- **Skole-erhverv:** Skole-virksomhedsforløb med fokus på kodning, klima, byggeri og handel målrettet elever i 6.-7. klasse. Forløbene skal give eleverne inspiration til at gå videre på faglærte, naturvidenskabelige og tech-uddannelser med henblik på at styrke elevens viden om og nysgerrighed ift. at tage en erhvervsuddannelse.
- **Intensive læringsforløb** er tidsafgrænsede indsatser med fokus på udvikling af elevernes faglige, sociale og personlige kompetencer. Der arbejdes med fagene dansk og matematik, læringsstrategier, motivation og tydelig progression samt læringsamtaler og feedback. Lærerne kompetenceudvikles til at facilitere inkluderende læringsmiljøer, hvor der skabes deltagelsesmuligheder for alle elever og forældre inddrages som ressource i den enkelte elevs læreproces.

De konkrete indsatser har kommunen og skolerne fundet frem til i en dialog med elevorganisationer, ungeråd, klynge- og klubledere, skoleledelser, skolebestyrelser og faglige organisationer. Der har dels været fokus på udvikling af skolens egne indsatser, dels på udvikling af en central tilbudsvifte som skoler kan trække på til elever i udskolingen.

Københavns Kommune har bl.a. fulgt og dokumenteret resultater af indsatserne via skolernes kvalitetsrapporter. Resultaterne viser, at folkeskolernes udskolinger overordnet set er i en positiv udvikling, hvor afgangskaraktererne forbedres, og flere starter og fastholdes på en ungdomsuddannelse, men at der fortsat er et gab mellem et- og tosprogede elevs faglige resultater og ikke mindre udsivning fra udskolingen. Udviklingen i udskolingen er resultatet af det samlede arbejde i folkeskolen i København, og kan ikke entydigt forstås som et resultat af indsatserne i programmet *Styrket Udskoling*.

› VARIERET OG MOTIVERENDE UNDERVISNING

KL gennemfører i 2022 sammen med Danmarks Lærerforening (DLF) og Danmarks Evalueringsinstitut (EVA) et projekt om styrket elevmotivation i udskolingen. Formålet med projektet er at identificere og afprøve varierede undervisningsformer, der bidrager til at fremme elevernes motivation i undervisningen. Der arbejdes også med at finde de organisatoriske og ledelsesmæssige greb, som understøtter den ønskede praksis. Udviklingsprojektet løber frem til foråret 2023 og gennemføres som et partssamarbejde mellem DLF og KL i regi af Fremfærd Børn. EVA har udarbejdet et vidensnotat, som en del af projektet, hvor man kan læse om, hvorfor variation er vigtigt for elevernes motivation, og hvordan man kan forstå begrebet og arbejde med det i praksis. Læs mere her om [Varieret undervisning i udskolingen](#).

Læs også artiklen [Elevs motivation og trivsel i udskolingen skal have et boost på VPT's hjemmeside](#).

KL har i 2020-2021 gennemført et netværksforløb med en række kommuner om udvikling og ledelse af en varieret og motiverende skoledag. Læs mere om erfaringerne fra netværket og find inspirationsmaterialer her [Kommunalt netværk om udvikling og ledelse af en varieret og motiverende skoledag](#). Læs også [Temahæfte – En mere varieret skoledag på EMU's hjemmeside](#).

■ Særlige indsatser til børn med højt skolefravær samt til socialt dårligere stillede og bogligt svage elever

KØGE KOMMUNE: ER DU PÅ VEJ SÆTTER FOKUS PÅ BEKYMRENDE SKOLE- FRAVÆR, OG HVORDAN DET KAN FOREBYGGES OG HÅNDTERES

Skolefravær kan få alvorlige konsekvenser for børn i sårbare eller udsatte positioner. Derfor har Køge Kommune investeret i indsatsen Er du på vej, som handler om at forebygge fravær ved at gøre den enkelte skole endnu mere attraktiv og ved at håndtere bekymrende skolefravær gennem fælles vidensopbygning og en tværsektoriel koordineret indsats.

For at skabe et fælles fagligt fundament for arbejdet med skolefravær har kommunen blandt andet afholdt to temadage med deltagelse af alle ansatte i skoler/SFO, PPR og Familieafdelingen. Deltagerne har fået inspiration fra ekspertoplæg og delt erfaringer ift. emner som en fællesskabende didaktik, inddragende undervisning og styrkede klassefællesska-

ber samt tidlig indsats ifm. fravær og opmærksomhed på elever i en sårbar eller udsat position. Der er desuden iværksat tre indsatser – Pilotskoler, Pionerhold og Rejsehold – der har ført Er du på vej langt ind i skolehverdagen i undervisningen og fritiden:

- *Pilotskoler.* Fire skoler er pilotskoler for to tiltag: 1) Indhente elevideer og overvejelser om, hvordan man kan få sine fraværende klassekammerater i skole. 2) Indhente elevperspektiver på god og mindre god undervisning. Indsatsen tager afsæt i, at børn og unge udvikler trivsel, glæde og solide faglige kompetencer, når de oplever at høre til et velfungerende socialt og fagligt fællesskab.
- *Pionerhold.* Efteruddannelsesforløb med træning af fællesskabsdidaktikere, som er pionerer på egen skole og udvikler ideer og aktiviteter i og omkring fællesskabende undervisning. Hver skole deltager i et efteruddannelsesforløb og med tiden efteruddannes flere og flere medarbejdere, som vil kunne bringe vigtig viden til egen skole.

ER DU PÅ VEJ?

- *Rejseholdet*, som er særligt målrettet skoleledelser og skolernes ressource-team. Ideen med rejseholdet er, at et team bestående af blandt andet en inklusionskonsulent fra PPR, en skolekonsulent fra skoleafdelingen og en forebyggende rådgiver fra familieafdelingen understøtter de enkelte skoler i komplekse fravær- og skolevægringssager. Rejseholdet har indtil videre besøgt alle skoler én gang.

Der er desuden udviklet film med introduktion og faglig inspiration samt en værktøjskasse med erfaringer. Lærere, pædagoger og resourcepersoner har indsendt gode erfaringer og forløbsbeskrivelser, som andre kan have glæde af at læse i værktøjsskassen. Dette gælder

både erfaringer med at få elever med fravær tilbage og inspiration til spændende undervisning, der engagerer eleverne.

Er du på vej kobler sig til kommunens strategi for aktiv tilstedeværelse og håndtering af fravær og understøtter arbejdet med et positivt børne- og ungesyn.

Det er lærerne og pædagogerne, der sammen med ledelsen og nøglepersonerne skal skabe et velfungerende socialt og fagligt fællesskab, som giver alle børn en oplevelse af at høre til og giver dem lyst til at deltage og lære mere. I det tværfaglige arbejde er der fokus på læringsmiljøet i skolen, relationer til kammerater, forhold i hjemmet og på barnet selv. Er du på vej kobler desuden til skolernes res-

source-team, som har været på alle skoler siden 2013. Udgangspunktet og formålet er at koordinere de inkluderende indsatser og sikre bedst mulige udviklings- og deltagelsesmuligheder for skolens elever. Opfølgning og evaluering af indsatser samordnes på ressource-teammødet mellem ressource-teamet og skoleledelsen. Køge Kommune har en aftale med Professionshøjskolen Absalon om at gennemføre følgeforskning af Er du på vej, så kommunen får dokumentation af effekt og resultater af indsatsen.

Læs mere om [Køge Kommunes indsats Er du på vejs hjemmeside](#).

› HJÆLP TIL BØRN MED ET BEKYMRENDE SKOLEFRAVÆR

Læs mere her på [Børns Vilkår's hjemmeside](#) og her om [råd og vejledning til forældre: Skolefravær – Råd og vejledning til dig som forælder](#).

Læs også om Hvidovre taskforce, som samarbejder med lærerne om at få elever med skolevægring tilbage i skolen i løbet af få uger. Indsatsen hos U-start er målrettet børn og unge, der på grund af store og komplekse problemer har haft fravær i lange perioder. U-start arbejder med det enkelte barns behov, hvor man tager højde for fx problemer i familien, traumer, diagnoser og misbrug, der har indflydelse på barnets trivsel. Projekt U-Start skaber resultater og har gjort lærernes arbejde nemmere: [Hvidovre Kommune: U-start. Tværfaglig indsats for at få elever med skolevægring tilbage i skolen på KL's hjemmeside](#).

› TRIVSEL OG FÆLLESSKABER FOR ALLE

En række kommuner arbejder med at fremme børn og unges mentale sundhed med afsæt i tilgangen ABC for mental sundhed (Act-Belong-Commit). Med indsatsen ønsker kommunerne at sætte fokus på den vigtige rolle, som bl.a. sundhedspleje, pædagoger, lærere, frivillige i foreningslivet og andre voksne har i mødet med børn og unge, hvor der er mulighed for at påvirke den mentale sundhed positivt. Det handler om at skabe rammer, der gør, at flere børn og unge trives i familier, børnegrupper, klassefællesskaber, vennegrupper og i fritidsaktiviteter (fx Slagelse Kommune).

Flere skoler arbejder med en 'whole school approach', der inddrager alle elever, forældre, lærere, pædagoger og ledelse. Fx 'fri for mobberi'; Positiv adfærd i læring og samspil (PALS) (Holstebro Kommune) og Skoletrivsel for alle (Ikast-Brande Kommune). Der er desuden gode erfaringer med den skolebaserede indsats *Optur*, målrettet skolebørn i 0-9 klasse, som har vist potentiale ift. at fremme sociale og emotionelle kompetencer og reducere sociale forskelle i kompetencer blandt skolebørn.

Læs mere om [opsporing og forebyggelse ift. mental sundhed og psykisk sygdom hos 0-9 årige børn på Vidensråd for Forebyggelses hjemmeside](#).

TVÆRGÅENDE

Indledning

Kommunernes indsats for at reducere den sociale ulighed i sundhed blandt børn handler i vid udstrækning om, hvad der gøres i dagligdagens praksis i familien, dagtilbud og skoler og fritidslivet. Der er behov for tværgående indsatser, som støtter familier i sårbare eller udsatte positioner, som kan have en række udfordringer i forhold til at få hverdagen, økonomien og familielivet til at hænge sammen. Og der er behov for indsatser med et stærkt fokus på at styrke børnenes deltagelsesmuligheder ved hjælp af blandt andet boligsociale aktiviteter og samarbejde med andre aktører i lokalsamfundet. Forskning viser, at børns deltagelse i trygge og inkluderende fællesskaber har en positiv indvirkning på trivsel og mental sundhed. Det gælder både deltagelsen i dagtilbud og skole og i forhold til fritidsinteresser. Desværre er der en betydelig social ulighed i hvilke børn, der er aktive i fritidslivet, og kommune og civilsamfund kan derfor gøre en ekstra indsats for, at børn i sårbare og udsatte positioner får den rette støtte, så de kan tage del i fællesskaberne. Forskning peger desuden på, at kommunen kan reducere den sociale ulighed i sundhed ved at skabe blandede boligområder og iværksætte indsatser, der øger sundhed, tillid og netværk i udsatte boligområder. Også kommunens tandpleje kan bidrage til at reducere den sociale ulighed i tandsundhed, som har stor betydning for sundheden generelt, ikke mindst senere i livet.

Nedenfor er eksempler på tværgående samarbejde om opsporing og tidlig indsats mellem faggrupper i Thisted Kommune; fra Holstebro og Esbjerg kommuner gives eksempler på fritidsvejledning og fritidspas, som hjælper børn til at opleve det frirum og kammeratskab, foreningslivet kan tilbyde; fra Silkeborg Kommune er der eksempel på flerstrengt indsats i lokalmiljøer og udsatte boligområder, som udgør en vigtig arena for sundhedsfremme, trivsel og fællesskaber; og fra skoletandplejen i Aalborg Kommune beskrives en indsats for at forebygge hul-ler i tænderne også blandt børn, der ellers er i risiko for dårlig tandsundhed.

› VÆSENTLIGE KOMMUNALE INDSATSER PÅ TVÆRS, DER KAN REDUCERE SOCIAL ULIGHED I SUNDHED

- ### Koordinering mellem faggrupper ift. børn fra familier i socialt udsatte positioner
- ### Sikre alle børns deltagelse fritidsaktiviteter
- ### Styrke social kapital i udsatte boligområder i samarbejde med frivillige, organisationer og foreninger
- ### Universelt tilbud om tandpleje og særlig indsats ved dårlig tandsundhed

🔗 **Koordinering mellem faggrupper ift. børn fra familier i socialt udsatte positioner**

THISTED KOMMUNE: TVÆRGÅENDE SAMARBEJDE OM FAMILIER I SÅRBARE ELLER UDSATTE POSITIONER

Thisted Kommune arbejder for at sikre et forpligtende samarbejde mellem relevante forvaltningsområder i kommunen, så familier i sårbare eller udsatte positioner kan få hverdagen, økonomien og familielivet til at hænge sammen. Formålet er både at sikre bedre trivsel for det enkelte familiemedlem, og at børnene får en stabil gang i dagtilbud, har fritidsinteresser og følger skolegang. Samtidig understøttes forældrene, så de gradvis får større tilknytning til arbejdsmarkedet eller uddannelsessystemet.

Målgruppen er familier i sårbare eller udsatte positioner, hvor én eller begge forældre modtager offentlig forsørgelse og har sager i flere afdelinger i kommunen, fx i jobcentret og familieafdelingen. Familien har komplekse og sammensatte problemer, fx sociale forhold, dårligt helbred og arbejdsløshed, der involverer flere forvaltninger og indsatsområder i kommunen. De voksne i familien har ofte dårligt helbred og psykiske problemer som depression eller stress. Børnene har ofte sociale problemer, der hænger sammen med familiens situation.

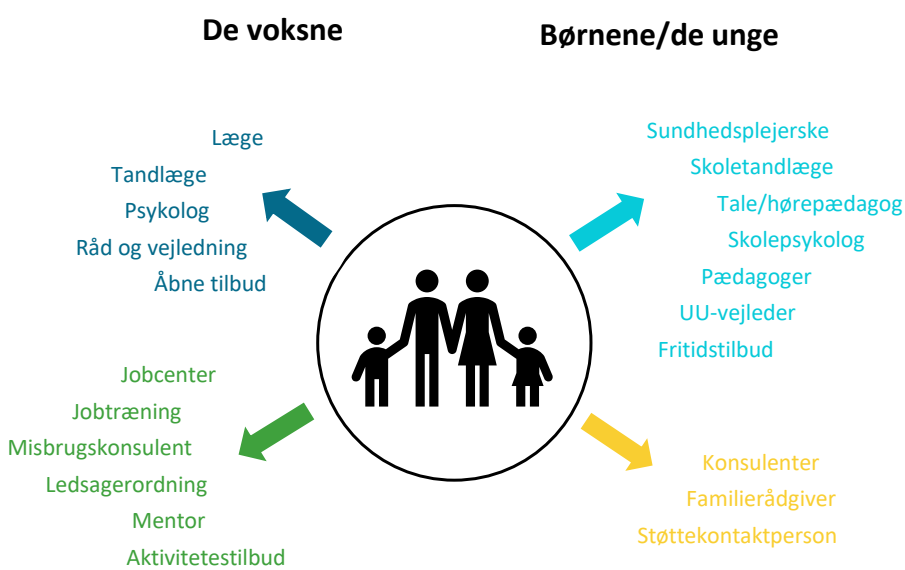
Indsatsen består i, at familierne får tilknyttet en koordinerende familie-konsulent, der står for en tværgående udredning, dvs. indsamler oplysninger og viden om familiens kontaktflader og udfordringer. Formålet er at opnå et helhedsorienteret billede af familiens aktuelle forhold, ressourcer og udfordringer, potentialer og støttemuligheder. Der er fokus på koordinering mellem de mange involverede faggrupper og sektorer, hvor den koordinerende familie-konsulent kan gå med til møder og samtaler eller facilitere fælles møder på tværs af sektorer med inddragelse af familiens egne perspektiver og ressourcer.

Den koordinerende familiekonsulent er opsøgende og understøttende ift. at holde fokus på fælles mål, hvad der skal ske for, at familien oplever øget trivsel og magter at indgå i relationer på lige fod med andre familier. Der er opmærksomhed på, hvilke ressourcer, der findes i familiens netværk og i civilsamfundets frivillige foreninger og klubtilbud m.v. Tilgangen er båret af anerkendelse af, at familien er eksperter i eget liv, mens den koordinerende familiekonsulent er ekspert i inddragelse og samarbejde, samt har indgående kendskab til den kommunale forvaltning, lokalsamfund, behandlingstilbud og støttemuligheder.

Thisted Kommune har videreført erfaringer fra projekt *Helhedsindsats for udsatte familier* (2014-2016) og har arbejdet videre med udvikling og beskrivelse af indsatsen i projekt *Dokumentation af lovende praksis* (2017-2019). Indsatsen er forankret i Børne- og familierådgivningen. Her kan myndighedsrådgiveren henvise til koordinerende familiekonsulent, hvor formålet er at understøtte og udvikle udsatte familiers samlede trivsel i et inddragende samarbejde med de mange fagprofessionelle.

Indsatsen er forankret på tværs og på alle niveauer i kommunen. Der er tværgående styregruppe med repræsentanter på direktør og chefniveau med socialområdet, børne- og familieområdet og beskæftigelsesområdet.

› **Sammen om helhedsindsats for familier i udsatte positioner**

Grafik udviklet med inspiration fra evalueringsrapport fra Deloitte (2017)

Thisted Kommune har opnået gode resultater i arbejdet med at skabe sammenhæng i indsatserne til gavn for børnene og deres familier. Sagsbehandlere i de forskellige afdelinger oplever, at indsatsene koordineres, og at familien selv bidrager til egen udvikling og progression i forløbene. Familierne tilkendegiver, at de ser det som en hjælp, at den koordinerende familiekonsulent bidrager til overblik og sammenhæng i familiens liv. Børnenes trivsel og udviklingsmuligheder

styrkes i takt med, at familiens voksne opnår øget sikkerhed og tro på egen formåen. Familiens samlede trivsel styrkes i og med de oplever sig selv som en del af lokalsamfundet via fritidsaktiviteter og foreningsliv m.v.

Læs også [evalueringsrapporten fra Deloitte \(2017\)](#) på STARs hjemmeside.

Sikre alle børns deltagelse fritidsaktiviteter

HOLSTEBRO KOMMUNE: FRITIDSPAS OG FRIVILLIGE HJÆLPER BØRN OG UNGE TIL AKTIV FRITID

Holstebro Kommune støtter med fritidsvejledning og fritidspas til børn og unge i alderen 0-18 år. Hjælpen tilbydes til de børn og unge, som ikke har en aktiv fritid. Fritidspasset tildeles, når økonomien er en barriere. Et aktivt fritidsliv giver børnene glæde, succesoplevelser, trivsel, sundhed og et socialt netværk.

Fritidspasordningen i Holstebro Kommune, nærmere betegnet *Guide to Move*, gør det muligt for alle kommunens børn og unge at deltage i en fritidsaktivitet. Ordningen omfatter dels fritidsvejledning, dels fritidspas i form af kr. 600 pr kalenderår til deltagelse i aktiviteter i godkendte folkeoplysende foreninger.

Fritidsvejledning og fritidspasset kan tildeles af fagpersoner eller via forældreansøgning. Fritidsvejledning varetages af frivillige fritids guider. Guidens rolle er, at hjælpe med at afklare barnets aktivitetsmuligheder, kontakten til foreningen, følgeskab til aktiviteten og efterfølgende opfølgning på aktivitetsdeltagelsen.

Ordningen hjælper hovedsageligt børn og unge i sårbare eller udsatte positioner, men der lægges stor vægt på, at fritidsvejledning er til alle børn, som har behov for hjælp til at finde en fritidsaktivitet, og at fritidspasset er til børn fra økonomisk ressourcetsvage familier.

Holstebros ordning *Guide to Move* er en fast del af kommunens værktøjskasse til de fagpersoner, som møder familier, børn og unge i deres daglige arbejde, eksempelvis: sundhedsplejerske, socialrådgiver, familievejleder, skoleleder, jobkonsulent og jobcoach. Som fagperson kan man tildele et fritidspas, hvis man vurderer, at fritidspasset er afgørende for, at barnet starter til en fritidsaktivitet.

Overordnet har *Guide to Move* været en succesrig hjælpende hånd og "desværre" vist et nødvendigt behov for fritidspas i kommunen. Siden 2015 har ordningen hjulpet 1450 børn og unge, hvoraf 9 pct. kun har modtaget fritidsvejledning, 77 pct. kun har modtaget fritidspas og 14

pct. har modtaget både fritidsvejledning og fritidspas. Kommunen anser fritidsvejledningen som en vigtig hjælpemulighed for blandt andet børn og unge med anden etnisk baggrund en dansk, som ofte ikke kender til de danske foreningsstrukturer. Dette er en af årsagerne til, at kommunen fastholder fritidsvejledning i ordningen, selvom langt de fleste i kommunen kommer i gang med "blot" et Fritidspas i hånden. I *Guide to Move* følges der op på børnenes aktive fritid i et halvt år. Langt størstedelen kommer ud i foreningerne til første træning, og lidt over halvdelen har en aktiv fritid efter 3 måneder.

Læs mere om [Guide to Move på Holstebros hjemmeside](#).

Sikre alle børns deltagelse fritidsaktiviteter

ESBJERG KOMMUNE: AKTIV FRITID, FRITIDSPAS OG FRITIDSGUIDES

Formålet med Aktiv Fritids fritidspas-tilbud er, at 0-18-årige i sårbare eller udsatte positioner får mulighed for "en ny start" via deltagelse i sunde og meningsfulde fritidsfællesskaber. Det styrker selvværdet, øger livskvaliteten og udvikler kompetencerne til at indgå i sociale relationer, også i andre sammenhænge i børne- og ungdomslivet.

Fritidsvejlederne arbejder med to typer af fritidspas, et lokalforankret og et "guldpas". Det lokalforankrede henvender sig til skolerne, hvor det pædagogiske personale kan kontakte Aktiv Fritids fritidskoordinatorer, når de møder en elev, som har brug for støtte til at finde vej ind i fritidslivet. Passet indeholder vejledning på skolen, betaling af kontingent/udstyr og hjælp med tilmelding. Den enkelte familie har ansvaret for at følge til og fra aktivitet og opfølgning på aktiviteten ligger hos det pædagogiske personale.

Guldpasset er for børn og unge, der har brug for mere støtte, end det lokalforankrede lægger op til. Støttebehovet indebærer, at der allerede er en børnesag i Familieafdelingen. Her kan familierådgiveren søge om et guldpas, som udløser tæt opfølgning og mulighed for at tilknytte en lønnet fritidsguide, som kan følge barnet til og fra aktivitet i op til et år.

Ideen med brug af lønnede fritidsguides er at bygge en stabil og bæredygtig bro ind i fritidslivet for de børn og unge,

hvor hjemmet ikke er i stand til det. Fritidsguiden understøtter barnets fritidsdeltagelse ved at hente og bringe, hjælpe og støtte ude i foreningen, og med tiden sørge for, at barnet selvstændigt kan deltage i sin aktivitet.

Aktiv Fritid har erfaring for, at det er afgørende, at relationen mellem barn og fritidsguide er bæredygtig og god. Derfor er matchningen mellem barn og fritidsguide vigtig, og korpset er bredt sammensat, hvad angår alder, køn og etnisk baggrund. Der gives løbende sagssupervision til fritidsguiderne og efter behov tilbydes personlig supervision. Desuden mødes Fritidsguidekorpset to gange om året til et fagligt forum for at erfaringsudveksle.

Aktiv fritid har siden 2011 hjulpet mere end 3000 børn og unge i gang med fritidsaktiviteter, blandt andet i form af adgang

til foreningslivet, svømmehaller, sommerferieaktiviteter, familieidræt og o.a. Aktiv fritid har udviklet samarbejdsaftaler med en række Virksomheder og NGO'er og indgår i forskellige relevante netværk.

Læs mere om [Valg af fritidsguide – aktiv-fritid](#).

Læs mere om [Esbjerglive.dk, som kan give et overblik over nogle af de mange tilbud, der er i byen](#).

> FRITIDSPAS

I 2019 havde 63 kommuner en fritidspasordning eller et lignende støttetilbud til børn og unges deltagelse i fritidslivet. Det er forskelligt, hvordan indsatsen er organiseret. I nogle kommuner er indsatsen en del af Børn- og Ungeforvaltningen og SSP-netværk, mens ordningen andre steder hører under Kultur- og Fritidsforvaltningen.

Socialstyrelsen har i efteråret 2021 udgivet en vidensopsamling om fritidspas til inspiration for kommuner. Læs mere her [Vidensopsamling om fritidspas – Socialstyrelsen – Viden til gavn](#).

Styrke social kapital i udsatte boligområder i samarbejde med frivillige, organisationer og foreninger

SILKEBORG KOMMUNE: FLERSTRENGET INDSATS I LOKALMILJØER OG UDSATTE BOLIGOMRÅDER

I Silkeborg har et målrettet samarbejde mellem kommune, helhedsplan og nærmiljøer styrket sundhed, fællesskaber og sammenhængskraft og givet fornyet liv i en række boligområder. Lokalmiljøindsatserne i Silkeborg Kommune består af en Boligsocial Helhedsplan, som dækker over to almene boligområder i kommunen samt et kommunalt Nærmiljøprojekt, som har fokus på et tredje lokalområde i kommunen.

Indsatserne har løftet områder, som før var sparsomme på netværk og samlingssteder, til at blive miljøer med mange selv bærende aktiviteter og involvering af børn, unge og familier. Det skaber sundere rammer for børn i sårbare og udsatte positioner.

Indsatsen Familieindsats – overgang og integration er sammensat af flere forskellige konkrete tiltag og henvender sig til boligområdernes familier. Der er særligt fokus på:

- Førskolebørn, som vurderes at have behov for støtte inden skolegang
- Ældre børn, hvor skole-hjem-samarbejdet og/eller fritidslivet skal hjælpes på vej

Social vicevært/social brobygger: Er et tilbud til alle beboere i lokalområderne om bistand til en bred vifte af problematikker. I familiesager kan den sociale brobygger være med til at etablere en tillidsrelation til sagsbehandler, hjælpe med forberedelse til møder, følge op på aftaler, og i det hele taget støtte borgeren i at tage ejerskab til dét, der vedrører familiens trivsel. Brobyggerrollen kræver god pædagogisk indsigt og at kunne balancere mellem at være sparringspartner for både borger og sagsbehandler. Erfaringerne viser, at denne funktion kan spille en afgørende rolle i de mere komplekse familiesager.

Sundhedspleje og familiefokus: Ud over en række sundhedsfremmende- og forebyggende tilbud til familier med særlige behov, samarbejder sundhedsplejen og Familieafdelingen med medarbejdere i lokalområdeindsatserne, som kan støtte forældrene i deres kommunikation. Den lokale medarbejder kan være en sparringspartner for forældrene, fx i forhold til at drøfte opdragelse, adfærd og støtte op om deres børns opvækst. Formålet er at hjælpe beboerne til at kunne påtage sig en aktiv rolle i eget liv.

Dagtilbudssamarbejde i lokalområder: Med afsæt i fælles drøftelser kan fagprofessionelle fra dagtilbud og lokalsamfundsindsatser sætte fokus på særlige temaer, som fylder i dagligdagen, fx at kunne vente på tur, tandhygiejne eller socialisering. Det styrker den samlede indsats omkring familierne, at der er fælles retning, og at familierne oplever, at de kan få sparring flere steder. I den lokale daginstitution holdes desuden fællesspisninger, hvor nogle af disse temaer kan bringes på dagsordenen til fælles drøftelse i forældregruppen.

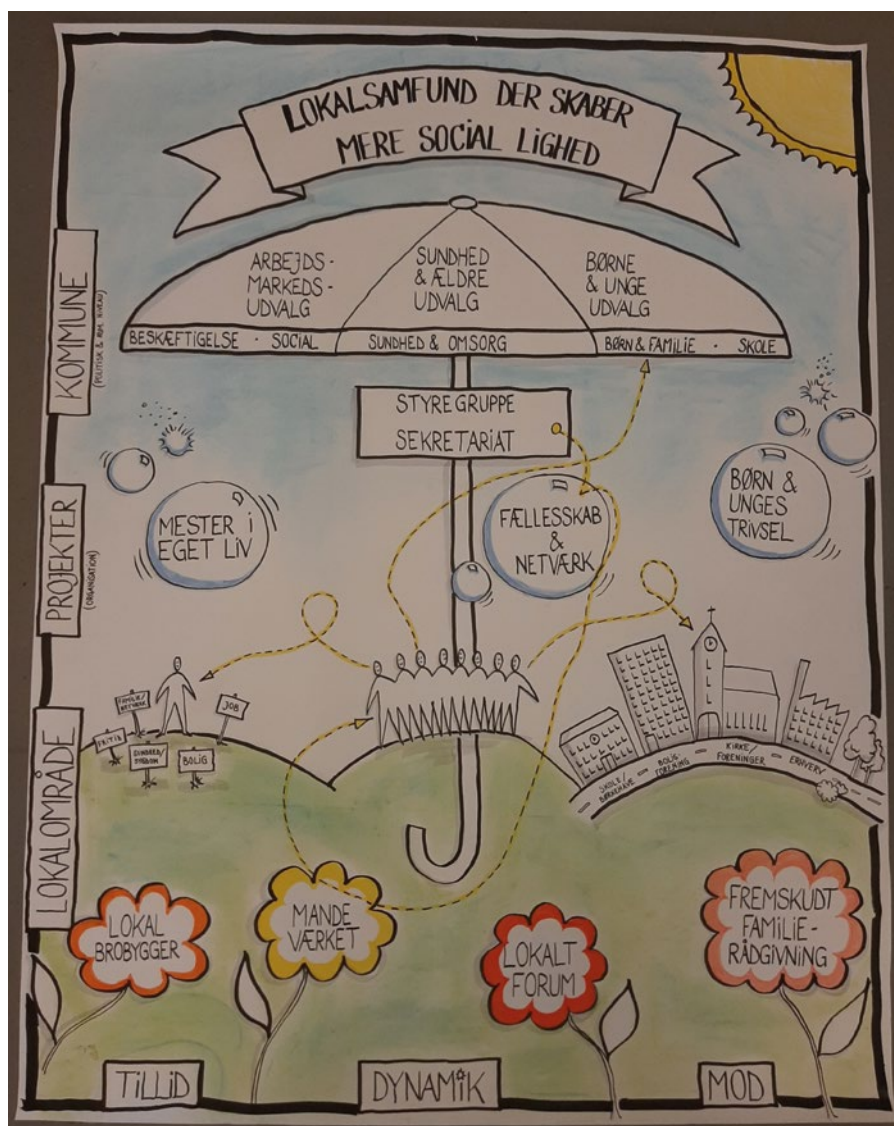
Hjælp til Skole-hjem-samarbejde: Medarbejdere i Helhedsplanen og Nærmiljøindsatsen fungerer som brobygger i de tilfælde, hvor forældre har det svært med skolen, fx på grund af egne dårlige oplevelser, og hvor det er essentielt at arbejde med tillidsrelationen. Her arbejdes med at fremme den gode kontakt mellem skole og familie, styrke forældrenes viden om skolernes arbejde, give forældrene mulighed for at stille spørgsmål, informere om formålet med skole-hjem-samtaler mv. Alt sammen med formålet, at forældre bedre kan støtte deres børn.

Social kapital i nærmiljøprojekter: Fællesskab, følelsen af at høre til, kendskab til naboer og hjælpende hænder tæt på har stor betydning for tryghed og trivsel i lokalområderne. I lokalområdeindsatserne arbejdes der derfor på at styrke den sociale kapital og inddrage beboere og andre lokale aktører i at skabe tryghed og fællesskaber, der holder på den lange bane. De kan samtidig gøre opmærksom på behov og pege på løsninger, der kan få flere med. Det har blandt andet resulteret i etablering af et lokalt beboerhus, som bygger på frivillige kræfter, og som huser en række aktiviteter for børnefamilier og andre.

Udeområder for børn og unge: Lokalmiljøindsatserne arbejder på at skabe plads til børne- og ungdomsliv, leg, frirum og socialt samvær på tværs af aldersgrænser. Dette sker fx ved at inddrage de unge i byggeprocessen af et nyt unge-udeområde i forbindelse med lokalområdets fritidsklub. Derved sætter de unge aftryk i at skabe et attraktivt udeområde for egen aldersgruppe.

Indsatsen Aktiv fritid for børn og unge tager afsæt i erfaringer fra fritidspas og udbreder viden om aktivitetsmuligheder, støtter børn og unge til at deltage i foreningsliv og andre lokale fritidsaktiviteter. I boligsocialt regi er der især fokus på at vejlede forældre, så de får viden om muligheder for aktivt fritidsliv for børnene, og hjælp til at søge økonomisk støtte til kontingent og udstyr. Derudover arbejder kommune og helhedsplan sammen med Dansk Flygtningehjælp om en styrket indsats for flygtningefamilier, hvor frivillige bygger bro mellem familierne og det lokale foreningsliv. Det er erfaringen, at foreningerne fungerer som et socialt samlingspunkt for de unge beboere i de udsatte boligområder, og at flere børn og unge er blevet gladere for at gå i skole, efter at de er begyndt i en idrætsforening. Mange har desuden fået nye venner/større netværk og er blevet mere tilfredse med deres liv. Silkeborg Kommune har på den baggrund etableret en fritidspas-indsats fra 2022, som integreres med de øvrige indsats, så endnu flere børn og unge får mulighed for et aktivt fritidsliv.

› Social forandring og øget lighed i sundhed kræver en stærk organisering

Grafik udviklet af Tværgående Sundhed i Sundheds- og Omsorgsafdelingen, Silkeborg Kommune

Helhedsplanen i Silkeborg har med afsæt i ønsket om at arbejde kreativt og i samskabelse med unge i lokalområderne gennemført flere forløb med titlen Unge Stemmer. Indsatsen har fokus på aktivt medborgerskab, demokrati, at finde sin egen stemme, se nye muligheder for netværk, uddannelse og job, møde rollemødder, udfordre sig selv, træne handlekraft og styrke egen aktive handling og dermed selvværd. På længere sigt er målet at styrke både trivsel og valget

af uddannelse og beskæftigelse. Unge Stemmer sker i samarbejde mellem de unge og en lang række samarbejdspartnere fra bibliotek, ungekulturhus, skoler, erhvervs- og kulturliv. Aktiviteterne udvikles af og med de unge, med forskellige temaer som omdrejningspunkt.

Læs også [Helhedsplanen](#).

Læs mere på [Center for Boligsocial udviklings hjemmeside](#).

Universelt tilbud om tandpleje og særlig indsats ved dårlig tandsundhed

AALBORG KOMMUNE: FÆRRE BØRN MED MANGE HULLER

I Aalborg Kommune arbejder den kommunale tandpleje systematisk for at mindske den sociale ulighed i tandsundhed, så flere børn og unge har god tandsundhed. Med klare målsætninger for tandplejens arbejde og med indsatsen Færre børn med mange huller er det lykket at vende udviklingen i en positiv retning.

I årene 2016 -2019 så tandplejen en stigning i antallet af børn med huller i mælketænderne. En nærmere analyse viste, at børn med dansk som 2. sprog tegnede sig for en stor del af stigningen. Tandplejen igangsatte på den baggrund indsatsen "Færre børn med mange huller", som har til formål at bremse udviklingen for netop denne gruppe og igangsætte en positiv udvikling for børnenes fremtidige tandsundhed.

Indsatsen består i at tilrettelægge intervallerne mellem undersøgelser og forebyggende behandling individuelt og ud fra en konkret vurdering af den enkeltes risiko for at få huller i tænderne. Der er altså nogle børn, der ses hyppigere end andre.

Tandplejen følger tandsundheden blandt børn og unge og udover den lovpligtige indberetning til Sundhedsstyrelsen, registrerer tandplejen data for alle 3-18-årige i eget statistikprogram. Overordnet viser data, at der i 2020 fortsat er en positiv udvikling i tandsundheden hos børn og unge i Aalborg Kommune. På alle år-gange er tandsundheden bedre end på landsplan, og kommunen har den bedste tandsundhed for gennemsnitlig antal skadede tandflader i mælketænder hos 3,5 og 7-årige og gennemsnitlig antal skadede tandflader i blivende tænder hos 7, 12 og 15-årige. I forhold til tandsundheden blandt de børn og unge, der har dårligst tandsundhed, ses i 2020 en positiv udvikling i andelen af de 15-årige, som ikke har haft huller i de blivende tænder, og i andelen af unge med mange huller i tænderne. Tandplejen kan også i 2020 se en tendens til, at udviklingen igen går i den rigtige retning for de 5-årige, mens udviklingen i huller i mælketænderne bliver fulgt nøje.

Læs mere om [status på tandsundheden hos de 0-18 årige i Aalborg Kommune 2020](#).

› BØRN OG UNGES TANDSUNDHED – DATA

Kommunerne indberetter hvert år data til Sundhedsstyrelsen om tandsundhedsforholdene for børn og unge, der i kalenderåret fylder henholdsvis 5, 7, 12 og 15 år. Tallene giver mulighed for at følge tandsundheden og udviklingen både i den enkelte kommune og i sammenligning med andre kommuner.

Tal fra Sundhedsstyrelsen viser en høj grad af social ulighed i børns tandsundhed. Der er flere børn med huller i tænderne blandt børn og unge af forældre med grundskole som højeste uddannelsesniveau sammenlignet med børn af forældre med hhv. erhvervsfaglig/gymnasial og videregående uddannelse.

› ALLE BØRN PÅ 0-17 ÅR TILBYDES GRATIS TANDPLEJE

Alle børn på 0-17 år tilbydes gratis tandpleje, som inkluderer forebyggende og behandlende tandpleje. Tandplejen varetages kommunalt og er skolebaseret og op-søgende, og dette har medvirket til en høj andel af børn og unge, der deltager i det kommunale tandplejetilbud. Udover det universelle initiativ til alle børn og unge, gives supplerende tilbud målrettet børn og unge i risiko for dårlig tandsundhed.

› ER DU FOR SØD?

DTU Fødevarerinstitutionen har sammen med Tand- og Sundhedsplejen i Hvidovre Kommune udviklet nye metoder og materialer, der kan hjælpe børnefamilier til en sundere hverdag. Læs mere her om [Er du for sød?](#)

Center for forebyggelse i praksis, KL, har til opgave at formidle viden og understøtte kommunernes sundhedsfremme- og forebyggelse, herunder arbejdet med at reducere social ulighed i sundhed blandt børn.

Læs mere på [centerets hjemmeside](#).

Læs også om [alliance mod social ulighed i sundhed](#).

KL

KL
Weidekampsgade 10
2300 København S
Tlf. 3370 3370
kl@kl.dk
www.kl.dk
 @kommunerne

Produktionsnr. 830823
ISBN 978-87-93950-61-0
ISBN 978-87-93950-62-7-pdf